

Градската икономика в българските земи през XIX век

The Urban Economics on the Bulgarian Lands in the 19th Century

Светла АТАНАСОВА
Svetla ATANASOVA

Abstract. *Present study reviews the new capitalistic tendencies which started to penetrate into the urban economics in the 19th century. The industrial specification of the Bulgarian territories based on the crafts, as well as the separation of the agriculture from the city's profile and culture and the various home industries and manufactures were all tendencies borrowed from the Western-European countries. When these western practices were put in the Bulgarian context they acquired their own specifics and features, completing the big imperial market with substantial European presence. The spread of various types of industries stimulates the domestic trade between the regions.*

The first paragraph of the study is dedicated to the research of the scientific achievements of Bulgarian historiography and the publicized source material on the topic.

For the presentation of the urban economics in the 19th century both comparative and analytical approaches were used. The areas on the north and south of the Balkan range are conditionally separated and the examples are giving an idea on the economic development or decline of the settlements. We have researched a number of documents like guild's chronicles, constituting contracts, and a correspondence between the main participants in the trade thus contributing to the author's thesis about the development of the craftsmanship, the professional guilds and proto-industries. The study also pays attention to the failed industrialization of the Bulgarian lands in the 60-s and 70-s of the 19th century.

Keywords: *urban economics; Bulgarian lands; crafts; manufactures; proto-industry; trade; trading companies; industrial production*

1. Въведение

Промените в стопанското развитие на българските земи от втората четвърт на XIX в. са белязани от новите капиталистически тенденции при организирането на производството и търговията.

Стоковото производство в областта на търговското земеделие и животновъдство добива големи размери и предопределя развитието на крупни стопански структури – ориентирани към продажби и износ на месо и животинска продукция за градовете и за външния пазар. Капиталистическите форми на организация добиват най-завършен вид в сферата на възрожденското градско стопанство, чиито конкретни реализации са свързани със занаятите, манифактурното производство и индустриите. Нарастването на населението в градовете и увеличаването на българския етнически елемент са сред определящите фактори за разцвета на местните занаяти и различните видове производства от края на XVIII в. до 70-те години на XIX в. Примери в това отношение са Свищов – с развитието на текстилните и ножарски занаяти; Търново – с развитите куломджийство, бояджийство, абаджийство, кожухарство и терзийство; Габрово – с добре развитите стопански отрасли железарство, ножарство и текстилно производство, и т. н. (Kosev, Hristov, Todorov, 1985, pp. 51 – 60).

Еснафските професионални сдружения запазват своите приоритети и устойчивост от средата на XVIII в. до 70-те години на XIX в. Те преживяват поредица от трансформации, свързани с организационния модел и правния статус. Корпоративните структури съдействат или участват непосредствено при осъществяването на прокапиталистическите инициативи (Ihchiev, 1907, pp. 445 – 461; Tsonev, 1956, pp. 31 – 38).

Развитието на производствените отношения и навлизането на манифактурата като организационна форма предопределят диференциацията и специализацията на отделни райони. Така например тясно специализирани в сферата на копринарството са Търновският и Габровският район. Една от най-ранните изградени централизирани манифактури е дело на габровския търговец Христо Рачков от края на XVIII в. до второто десетилетие на XIX в. (Tsonchev, 1929, pp. 601 – 609).

През 60-те – 70-те години на XIX в. манифактурната организация преобладава в абаджийството, гайтанджийството, копринарството, кожарството, кожухарството, рударството, металообработването, месопреработването и други стопански отрасли.

Дребното занаятчийско производство и еснафските организации съществуват паралелно с новите по-висши форми (Kosev, 1968, pp. 61 – 125). За съжаление, единствено фабричното производство трудно си пробива път в българското възрожденско стопанство поради липсата на ясни гаранции от страна на държавната власт и невъзможната надпревара с индустриите в Западна Европа.

Консолидирането на националния вътрешен пазар е явление, пряко свързано с дейността на търговското съсловие. До средата на XIX в. в българските земи процъфтява панаирната търговия. Панаирите се превръщат в средища за пласиране на годишната занаятчийска продукция или място за реализиране на сложни търговско-кредитни операции чрез използване на всички нови форми на плащания. Промените във вътрешната търговия настъпват с появата на търговските дружества в различни градове на българските земи и изгражда-

нето на транспортните и съобщителните връзки. Новите производствено-търговски структури поддържат редовните търговски контакти и обезсмислят ежегодните панаири (Atanasova, 2014, p. 10).

В началото на XIX в. българските търговци постигат финансова независимост и изграждат самостоятелни дружества. Отличителна характеристика на търговските сдружения за целия период от средата на XVIII в. до края на XIX в. остава родовият, фамилният признак на обединение, известен още от XVII в. в някои френски градове.

Интегрирането на българските търговци в международната търговия на империята води до създаването на крупни търговски фирми с изградени постоянни представителства в Австрия, Франция, Англия, Русия, Румъния и столицата на Османската империя – Цариград. Към средата на XIX в. у нас се появяват модерни събирателни и акционерни дружества за кредитиране на търговски, производствени и културно-просветни инициативи (Roussev, 1996, pp. 23 – 25).

Капиталистическите дружествени форми бележат трайно присъствие в стопанската структура на българските земи през Възраждането. Организираните от български търговци частни инициативи изграждат националния модел на функциониращата икономика, базирана на местното производство и европейската практика.

2. Градското стопанство през XIX век – историографски аспекти и изворова база

Развитието на градската икономика през XIX в. е представено в българската историография като комплекс от причинно-следствени връзки, обуславящи импортно-експортните контакти и формирането на вътрешния български пазар.

Изобр. 1. Кожухарска работилница в Търново
Регионален исторически музей (РИМ) – Велико Търново

Проблемът за генезиса на капитализма и първоначалното натрупване на капитали – пряко свързани с манифактурното производство и търговията, става обект в изследванията на Жак Натан от 30-те до 50-те години на XX в. (Nathan, 1957, pp. 149 – 172). Той счита, че през XVIII в. и XIX в. в българското общество господства „търговският капитализъм“ и представя търговците като организатори на по-висша форма на производство. Следват конкретните проучвания в тази насока на Христо Гандев (Gandev, 1954, pp. 81 – 116), Димитър Косев (Kosev, 1956, pp. 26 – 62) и Николай Тодоров (Gandev, Todorov, 1957, pp. 143 – 150) относно развитието на про-

мишления капитализъм в българските земи. Поради непълнотата на запазените източници се формират противоречиви мнения относно броя и разпространението на капиталисти-

ческите предприятия, размера на капитала и формирането на вътрешния пазар. Новите производствени форми си пробиват път в Османската империя първоначално с развитието на текстилните отрасли чрез диференциация на дребните производители. Ранните форми на капиталистически предприятия се сливат със занаятчийските работилници. Разложението на цеховата организация се явява предпоставка за създаване на централизирани капиталистически формации.

През 70-те години на XX в. Николай Тодоров – един от изявените изследователи по стопанската проблематика, прави извода, че един от пътищата за решаване на въпросите, свързани с генезиса на капитализма в българските земи, е извършването на исторически проучвания за отделни предприятия и фирми, селища и райони. Той счита, че монографичните изследвания върху социално-икономическия живот на отделни градове ще допринесат за изясняване на редица проблеми, свързани с развитието на българския вътрешен пазар (Todorov, 1973, p. 280).

В този ред на мисли, Константин Косев посочва, че съвкупните запазени и достъпни сведения за градското стопанство в българските земи ще представят една пълна картина на икономическото развитие през XVIII в. и XIX в. (Косев, 1973, p. 284).

Навлизайки в конкретни детайли, Иван Сакъзов (Sakâzov, 1930, pp. 692 – 699) посочва, че първоначално капиталистическите форми се появяват в абаджийството. Нови идеи относно разложението на еснафските организации у нас през Възраждането представя Стефан Цонев (Tsonev, 1956), като отбелязва, че с развитието на манифактурата започва разлагането на цеховата организация. Според него в края на XVIII в. и началото на XIX в. корпоративните формации губят първоначалното си значение и са почитани по-скоро заради обществените си функции. Коренно противоположни позиции заявява Николай Тодоров. Ползвайки нови исторически извори, той доказва, че през разглеждания период цеховата организация не отмира, а придобива и нови функции. Еснафът се явява посредник при пласирането на продукцията на големите търговци и предприемачи. Авторът конкретизира своите проучвания с широко разпространените занаяти абаджийство и гайтанджийство, водещи в българското стопанство през първата половина на XIX в. Именно в абаджийството се установява най-рано манифактурното и фабричното производство. Съсредоточаването на големи по размер капитални позволява организирането на мащабна търговска дейност в Пловдивски, Сливенско-Котленски, Търновски и други райони (Todorov, 1958, pp. 44 – 76).

Капиталистическата инициатива се развива неразделно от стокотопроизводителите, приспособявайки новите условия към цеховата организация. И както отбелязва Николай Тодоров, след подписването на търговската конвенция между турското правителство и представителите на Англия и Франция през 1838 г. в износа на стоки от българските земи все по-важно място заемат суровините, а във вноса – манифактурните и фабричните стоки (Todorov, 1958, p. 57).

През 50-те и 60-те години на XX в. в българската историография се утвърждава тезата, че търговският капитал се разраства и започва да обслужва вътрешния и външния пазар едва от средата на XVIII в. Първите манифактури и чифлиците добиват широко разпространение в отделни райони на българските земи. В средата на XIX в. буржоазията укрепва позициите си и играе самостоятелна роля във всички сфери на икономическия и културния живот. В свои изследвания Димитър Косев, Жак Натан и Николай Тодоров посочват, че от

средата на XVIII в. в българското общество протичат процеси, свързани с първоначално натрупване на капитали главно чрез търговия и лихварство, масово обезземляване на селяните и окрупняване на земеделските стопанства в чифлици.

Анализирайки развитието на занаятите и търговията в българските земи през XV – XIX в., Николай Тодоров достига до съществени заключения. Развитието на производителните сили се изразява в натрупването на капитали в ръцете на отделни прослойки от подвластните народи гърци, евреи, арменци, българи и сърби. Панаирите придобиват широка известност като центрове за разпродажба на годишната занаятчийска продукция на населението от цели райони. През този период българите са въввлечени в европейската търговия по море и керванната търговия за Средна Европа. Англия, Франция, Австрия и Германия изместват Дубровник и Венеция като основни търговски партньори на Османската империя. Увеличават се търсенето и предлагането на занаятчийска стока за местния и за външния пазар. Формиращата се буржоазия из средите на търговците и предприемачите дава новия облик на българските градове. Носители на частното предприемачество и новите буржоазни идеи стават подвластните народи (Todorov, 1958, pp. 44 – 76).

Изобр. 2. Кундурджийската чаршия в Търново
РИМ – Велико Търново

Натрупването и трансформацията на капитали и връзката между търговската и производствената дейност е тема, поставена в историографията от Христо Гандев (Gandev, 1954, pp. 81 – 116). Той привежда факти за дейността на две независими една от друга стопански формации. Изграденият стопански профил на фирмата „Комсиеви – Брадинов“ илюстрира преминаването от една форма на частна инициатива в друга, като не се прекъсва връзката с първата. Извършената трансформация е свързана с промяна на структурата на стопанското предприятие: от търговска къща към смесено търговско съдружие с майстор занаятчия,

през самостоятелна кожарска работилница до централизирана манифактура (Gandev, 1954, p. 92). Вторият случай представя дейността на габровския фабрикант Иван Калпазанов и пътя от занаятчийската гайтанджийница до текстилната манифактура. Пренасочването на капитали се оказва твърде успешна инвестиция за търговските къщи през 60-те и 70-те години на XIX в. (Gandev, 1954, pp. 105 – 106).

Българските възрожденски градове, като центрове на новоформиращите се стоково-производствени отношения, са представени в икономическо изследване на Жак Натан, Веселин Хаджиниколов, Любен Беров, Бистра Цветкова и Стефан Цонев (Nathan, Hadjinikolov, Berov, 1969, pp. 197 – 276). Авторите коментират процесите на съсредоточаването на капитали в ръцете на определена прослойка от предприемачи и търговци и „раждането“ на търго-

вците – индустриалци и организатори на новите капиталистически отношения (Nathan, Hadjiniokolov, Berov, 1969, pp. 198 – 199).

Наличният изворов материал поставя редица въпроси, свързани с формите, степените и значението на участниците в регулацията на занаятчийското производство. Светла Янева анализира конкретни практики в българските земи и действащите регулаторни механизми в редица европейски държави и достига до извода, че Османската държава не се отказва изцяло от централизираното снабдяване със стоки, въпреки растящото значение на свободния пазар през XIX в. (Yaneva, 1998, pp. 3 – 36).

В този ред на логически връзки и анализи, интересите на Янева са насочени и към проучване на protoиндустриите в Европа и в българските земи през XVIII в. и XIX в. Тя анализира дейността на масовите регионално специализирани производства, приспособени за системен износ до далечни пазари, и посочва установените зависимости между производители и търговски посредници. Светла Янева определя домашните капиталистически индустрии по българските земи като придатък на манифактурата (Yaneva, 2000, pp. 99 – 119).

От началото на XIX в. в българските възрожденски градове се засилва специализацията според обекта на търговията. Стоките се предлагат в отделни браншови магазини – манифактурни, железарски, галантерийни и бакалски. След Кримската война браншовото разделение в търговията се изразява в тясното профилиране на отделни търговци. Устоите на търговските професионални организации са разклатени поради налагащата се материална диференциация сред търговското съсловие. Към средата на XIX в. в големите градове са регистрирани специализирани търговски еснафи, но все още преобладават смесените занаятчийско-търговски сдружения. При реализацията на стоково-паричните операции българските търговци използват новите форми на търговски обмен чрез дългосрочни и краткосрочни кредити, камбиални сделки, сделки с ценни книжа и други.

В монографичното изследване, посветено на развитието на балканския град от XV до XIX в., Николай Тодоров прави обзор на отделните капиталистически форми, които определят битието на градската прослойка от производители на занаятчийска продукция, търговци посредници, комисионери и експедитори, независими предприемачи и организатори на разпръснати манифактури. Познавайки се на османотурските регистри, той достига до съществени изводи за етническия състав на градското население в балканските провинции, трайната му заетост в занаятите и търговията, реализираните печалби и имущественото състояние (Todorov, 1972, pp. 179 – 435).

Движението на цените на стоките през XVIII – XIX в. е основен фактор, който очертава общите контури на икономическите процеси и демографските промени в българските земи. Според направения обстоен анализ на цените и техните специфики във вътрешната и международната търговия от Любен Беров, те са определящи за степента на формиране на вътрешния пазар. Той обобщава разнороден статистически материал, пръснат в различни източници. Разглежда 5371 случая на отбелязване на цени, като посочва 114 артикула (Berov, 1976, p. 14). Съществува известна условност в проучванията, тъй като епохата се характеризира с локални различия в равнището на цените. Те са отразени според издирения документален материал в различни пазарни монети, чието фактическо тегло и проба се изменят. На пазара циркулират основната сребърна монета – турската лира и нейните разновидности, и успоредно с тях – чуждестранни златни и сребърни монети. Монетите на

големите европейски държави се срещат по-често в българските земи едва след 1840 г. (Berov, 1976, pp. 41, 43).

Засиленият внос и износ по българските земи от края на XVIII в. и през целия XIX в. се обуславят от вътрешния стокообмен и повишеното производство на занаятчийски стоки и земеделски продукти. Проблемът за развитието на българските търговски отношения и връзки с европейските държави от началото на XVIII в. до Освобождението е поставен за първи път в българската историография от Христо Гандев (Gandev, 1944, pp. 395 – 425). Тази тема е успешно развита в поредица проучвания на Вирджиния Паскалева, посветени на българските търговски отношения и връзки с отделни европейски държави. Представени са австро-българските търговски отношения и тяхното значение за българското стопанство от края на XVIII в. и началото на XIX в. в контекста на променящата се обществено-политическа обстановка в европейските провинции на Османската империя (Paskaleva, 1958, pp. 83 – 92). До края на XVIII в. честите войни между Австрия и Турция не позволяват установяването на трайни и редовни търговски контакти. Сключените договори имат непостоянен характер. След промишления преврат през 40-те години на XIX в. Австрия разширява икономическото проникване на Изток, като търговския ѝ стокообмен с Османската империя се изчислява на 7 – 9 милиона гулдена годишно. Първоначално с износ за Турция се занимават ограничен брой търговци, банкрутирали в родината си консули и аристократи с цел подобряване на собственото си финансово положение. Австрия и Прусия изнасят за източните европейски провинции на империята сукно, ленени платове, муселини, златарски и медни произведения, стомана, железария, чешко стъкло, виенски, дрезденски и франкенталски порцелан, хартия и други. Споменатите артикули се предлагат на виенския пазар и се изкупуват от чужди търговци – турски поданици, които внасят от своите страни кожи, памук и вълна (Paskaleva, 1958, pp. 84 – 87).

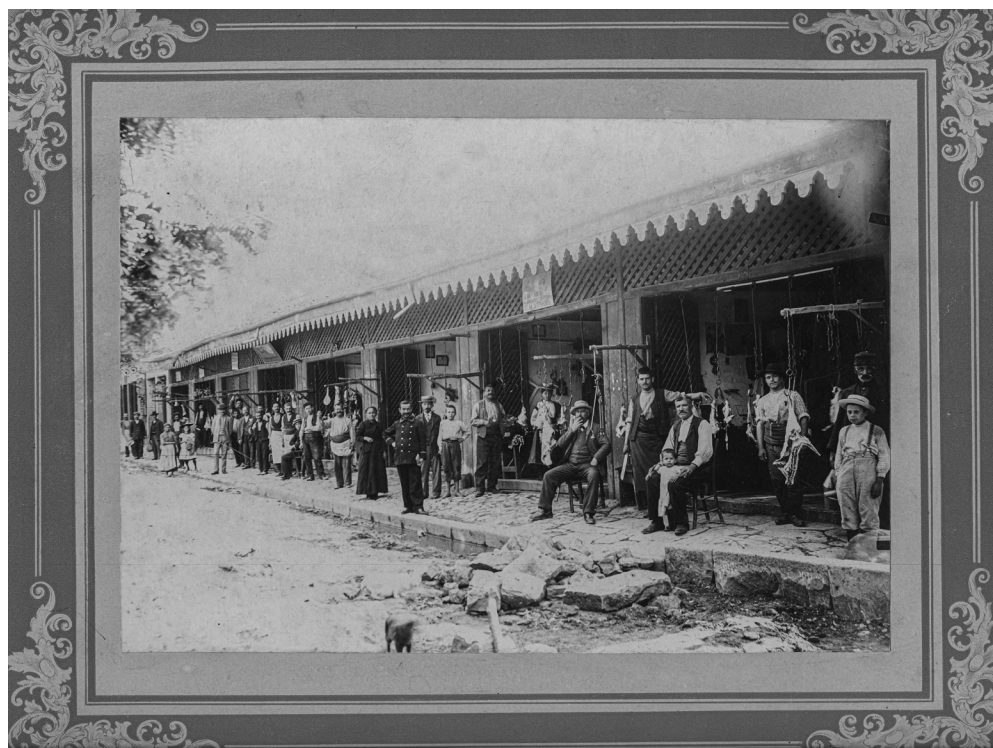
Развитието на австро-българските търговски отношения след Кримската война Вирджиния Паскалева анализира чрез дейността на най-известните български търговски къщи у нас и в чужбина, които се явяват основен фактор за австрийското икономическо проникване и взаимодействието с европейските пазари (Paskaleva, 1957, pp. 144 – 158).

От вътрешните градове в Северна България тя определя Търново като център на австро-българската търговия. Тук визуира дейността на възрожденските търговски къщи „Хаджи Николи Минчоолу и Евстати Селбели и дружие“, „Братя Е. Паница“ и „Братя Киселови“. Факт е, че голяма част от австро-българския стокообмен се извършва от търговците, живеещи в градовете между Дунав и Стара планина, но големите търговски дружества на юг от Балкана също реализират обмен на стоки на австрийския пазар. С Австрия са свързани банкерските къщи „Арие“ от Самоков, „Братя Гешови“ и „Братя Колюмджиоглу“ от Пловдив, „Георги и Стоян Пранчови“ от Копривищица (Paskaleva, 1957, pp. 144 – 150, 152 – 153).

Вирджиния Паскалева очертава общите контури и границите, в които се движи френско-българският стокообмен от началото на XIX в. до Освобождението (Paskaleva, 1960, pp. 53 – 84). През XVIII в. Франция заема едно от водещите места във външната търговия на Турция. Търговската камара в Марсилия поощрява разширяването на търговските връзки с Леванта и създаването на консулства във важните стопански и пристанищни центрове на империята. Френските стоки се разпространяват в българските земи предимно чрез солунски гърци, арменци и евреи. Едва от 40-те години на XIX в. френската търговия бележи

стабилни позиции в българските земи и можем да говорим за райони на стопанско влияние. Югозападните и южните български земи са основни търговски пътища за проникване на френските стоки в Солун, Одрин и Цариград (Paskaleva, 1960, pp. 54, 56 – 57, 62). След Кримската война френски стоки се предлагат и на пазарите в Северна България и присъстват на панаирите в Ески Джума и Черна вода. Френските търговски компании реализират значителни сделки с бубено семе в Търново, Габрово и Трявна през 1860 г. Едни от големите фирми износителки на бубено семе от този район са търговските къщи „Беран“, „Арнал“ и „Фасион Вучина“ (Paskaleva, 1960, pp. 64, 73 – 74).

В първите десетилетия на XIX в. търговският обмен с Англия се осъществява предимно чрез посредничеството на гръцките търговски компании. След Кримската война в Манчестър откриват кантори предприемчиви български търговци, сред които търновците Юрдан Вълчев, Хараламби Лефтеров, Стоян Камбуров и Михаил Михайлов (Glushkov, 1975b, p. 31). Българо-английските търговски връзки през XIX в. и дейността на българските търговски къщи в Манчестър и Лондон стават обект в изследванията на Христо Глушков (Glushkov, 1975a).

Изобр. 3. Месарски
магазини на ул.
„Опълченска“ в
Търново, 1907 г.
РИМ – Велико
Търново

Стопанският обмен между Русия и Османската империя през втората четвърт на XIX в. е поставен в българската историография от Мария Тодорова (Todorova, 1977, pp. 31 – 40). Българо-руските търговски контакти от края на XVIII в. и първите десетилетия на XIX в. са белязани от сложните политически взаимоотношения в резултат на поредицата руско-турски войни. Един от съществениите фактори, които влияят на търговията между двете империи, е режимът на Проливите. Данните от митническите регистри показват, че от 30-те години на XIX в. Османската империя се очертава като един от водещите

търговски партньори на Русия. Руският износ за Турция се характеризира с относителна стабилност и не превишава 7% от общия експорт. В списъка на вносните стоки са посочени 50 артикула, а при износните фигурират 39. Конкретни данни за износа съществуват за пазара на жито, желязо, въжета и върви. Търговските контакти между Русия и Османската империя се осъществяват преди всичко през пристанищата на Азовско и Черно море (Todorova, 1977, pp. 31, 34 – 38).

В множество изследвания, касаещи търговското проникване на европейските държави в българските земи от края на XVIII в. до Освобождението, са приведени данни за стопанските връзки на български търговци от Македония с европейски градове от Средна и Западна Европа. Виржиния Паскалева разглежда някои аспекти от развитието на външната и вътрешната търговия на Македония през XIX в. и дейността на българските търговци от тази област (Paskaleva, 1962, pp. 51 – 83).

Основните характеристики на търговския обмен са идентични с тези в сегашните български територии. Развиващите се австрийска и германска промишленост търсят нови пазари на Балканите. В този процес съществена роля играят пристанищните центрове в Северна България за развитието на търговията между градовете в Македония и Средна Европа. Специално внимание е отделено на търговската компания на братя Робевци със седалища в Битоля и Охрид и нейните заслуги за развитието на средноевропейския пазар (Paskaleva, 1962, pp. 59 – 61; 67 – 73).

Необходимостта от конкретни изследвания върху отделни отрасли на производството и развитието на търговията в различни селища и региони, като база за анализ на стопанския живот през Възраждането, дава нови посоки в научните дирения (Sharova, 1978, pp. 93 – 102).

В този аспект Васил Харизанов допълва проучванията за производството и търговията със свила в Северозападна България през последната четвърт на XVIII в. и първата четвърт на XIX в. (Harizanov, 1977, pp. 57 – 69). Специализацията на Северозападния район във вътрешната и износната търговия с коприна се свързва с врачанските търговци Хаджитошеви и създадената от тях капиталистическа организация в Берковска, Белоградчишка, Врачанска и Оряховска каза. Произведената свила във Врачанския край е една от най-търсените стоки в Крайова, Букурещ, Белград, Питещ, Темешвар и други стопански центрове. В контекста на установените търговски връзки между отделни райони в българските земи, авторът посочва същата организация на производство и търговия с коприна в Търновско и Видинско. Обменът на работна ръка между Търновския и Врачанския край се извършва с посредничеството на търговските фирми на Сава Савов в Търново и на Хаджитошеви от Враца. През първите десетилетия на XIX в. търговците от двата района обединяват усилия и средства в изкупуването на коприна от различни части на страната и нейната доставка за панаира в Узунджово и в Цариград. Съсредоточените средства в наличен капитал, стоки и недвижимо имущество позволяват организирането на пръсната манифактура за производство на свила. Възрожденските търговци разширяват своята дейност, като участват пряко в организацията на труда и създават фирмен монопол върху продукцията (Harizanov, 1977, pp. 59, 61 – 62, 67, 69).

Принос за проучванията на отделни стопански отрасли и свързаните с тях производствени и търговски дейности дава Михаил Грънчаров, представяйки Плевенския край

като тясно профилиран район в търговията с добитък през 50-те – 70-те години на XIX в. (Grancharov, 1985, pp. 121 – 134). Същият автор посвещава и отделно изследване на търговията със зърнени храни в Плевенско през втората половина на XIX в. (Grancharov, 1984, pp. 135 – 148). В него той отбелязва, че с отпадането на държавния монопол върху този отрасъл през 1838 г. се създават предпоставки за частната инициатива. През 40-те и 50-те години на XIX в. с възникването на тясната специализация в отделните браншове се формират търговски сдружения за изкупуване и доставки на зърнени храни. С тази дейност са ангажирани плевенските търговци Хицу Шопа, Атанас и Георги Костови, Димитър и Коста Стоянови. Откупуването на данъка върху зърнените храни в Плевенско се оказва печеливша търговска операция за известни стопански дейци от Възраждането, като Цвятко Радославов от Свищов, Христо Караминков от Търново, Георги Груев и Иван Вацов от Плевен. През същия период крупният търговец Христо Тъпчилещов изкупува десетки от царевицата в Плевенската, Ломската, Ряховската и Свищовската каза (Grancharov, 1984, pp. 135, 142 – 144).

Регионалните изследвания добиват съществено значение за натрупването на нови факти и познания за развитието на градското стопанство през XIX в.

В първите три десетилетия на XX в. авторите тези са структурирани предимно като биографични очерци за изявени стопански дейци. Към този род съчинения се отнасят историята на Русе от Симеон Симеонов (Simeonov, 1929), изследването за Свищов на Стефан Ганчев (Ganchev, 1929 (1996)) и проучването на Никола Начов за историческото минало на Калофер (Nachov, 1927). Регионално проучване за Варна и Варненско през Възраждането прави Петър Ников, като публикува кореспонденцията на митрополит Йоаким (Nikov, 1934).

Изключение от възприетата структура на историческо изложение правят трудовете на Моско Москов за Търново (Moskov, 1910; Moskov, 1925), Петър Цончев за Габрово (Tsonchev, 1929), Юрдан Трифонов за Плевен (Trifonov, 1933) и Симеон Табаков за Сливен (Табаков, 1911 – 1929). В тях се обръща внимание на цялостното икономическо развитие на селището, като търговската дейност се разглежда в локален аспект и се очертават връзките с развиващите се занаяти. Местните историци и краеведи вкарват в обращение нов тип исторически извори – търговски тефтери и кореспонденция, съхранявани в държавни, местни и частни архиви.

Един от първите изследователи на стопанското минало на Търново – Моско Москов, разглежда настъпилите промени в градското стопанство от 40-те години на XIX в. до Освобождението като резултат от проведените реформи в Османската империя, преобладаващия български етнос в града и развитието на занаятите и търговията (Moskov, 1910, p. 5). Според него новите производствено-търговски организации разширяват международните контакти в рамките на империята и големите стопански центрове в Европа. След Кримската война Търново се оформя като естествен център в развитието на вътрешната търговия за цяла Северна България. Местните търговски компании разкриват филиали във Варна, Шумен, Силистра, Тулча и други градове за доставки и преразпределяне на стоки чрез търговските посредници. Едрите търговци изкупуват занаятчийската продукция чрез местните еснафи на изгодни цени и я изнасят на вътрешния и външния пазар. Дейността на търновските търговски къщи авторът свързва с развитието на копринарството, изкупуването на коприна и пашкули от дребни производители и продажбата на стоката на ев-

ропейските пазари. Визира формирането на временни съдружия за реализиране на отделни търговски операции и посочва капиталистическите инициативи в областта на промишлеността (Moskov, 1910, pp. 5 – 6, 13).

В отделно проучване Моско Москов представя индустриалното развитие на Търново през 60-те и 70-те години на XIX в. Анализът е придружен с биографични данни за търновските фабриканти Стефан Карагьозов, Стефан Сарафиди и Ангел Попов. И тримата търновци преминават през различните етапи на организираната частна инициатива – от занаятчийското производство и търговия до централизираната манифактура. Решаващи фактори за трансформирането на търговския капитал в промишлен се оказват успешната семейна търговия, участието на близки родственици в търговското съдружие и вливането на чужди капитали в начинанието (Moskov, 1925, pp. 3 – 21).

В монографията на Петър Цончев за икономическото развитие на Габрово и района през Възраждането са представени занаятите и търговията, като са изтъкнати основните приоритети в развитието на стопанската дейност – текстилното производство и металообработването. Особен интерес представлява очертаният преход от дребно занаятчийско производство към манифактура и фабрична промишленост. Посочени са специфичните условия, при които се развиват местните производства, първоначалното капиталистическо натрупване, развитието и разпространението на буржоазните отношения и прослойки. В направения обзор на търговията през XVIII в. и XIX в. Петър Цончев разкрива имената на всички известни габровски търговци и търговски компании, обекта на външната и вътрешната търговия и търговските трафици. Отделно се спира на вносните и износни стоки от и за Габровския регион. Изготвя биографични и професионални профили на габровските търговци хаджи Христо Рачков и Иван Калпазанов (Tsonchev, 1929).

През 1968 г. Тодорка Драганова прави кратък исторически преглед на икономическото развитие на Търново от епохата на Възраждането, като представя демографския облик на селището, развитието на занаятите и ролята на еснафските организации за разширяване на производството и пласирането на продукцията на вътрешния и външния пазар. Отчита широкото разпространение на манифактурата в Търново като междинен етап в развитието на капиталистическите форми от занаятчийско производство към фабрична индустрия (Draganova, 1968, pp. 67 – 89).

В последните десетилетия на XX в. локалните и регионалните проучвания върху градското стопанство придобиват все по-задълбочен характер.

Приноси за развитието на Пловдив и Пловдивския край през XIX в. се съдържат в изследването на Свобода Запрянова, посветено на проникването на капиталистическите отношения в градското стопанство, тясната специализация на Пловдивския край в производството и износа на ориз и ролята му на главен доставчик на суровини за турската столица. За развитието на търговските контакти и формирането на вътрешния пазар основна роля играят търговските дюкяни и чаршии в Пловдив, както и действащите местни търговски кантори. Голяма част от местните стопански дейци развиват посредническа търговия и лихварска дейност. Натрупаните капитали се трансформират в манифактурното производство на шаяк. Фабричното производство прави първи стъпки в различни отрасли на промишлеността (Zarganova, 1981, pp. 159 – 165).

Търговските връзки на Габрово с Италия през 60-те години на XIX в. са изследвани от

Мария-Тоска Стефанова. Акцентите са поставени върху развитието на износната търговия с бубено семе, осъществявана от габровските жители, размера на печалбите и контактите на търговците с представителите на чуждите търговски централи (Stefanova, 1988, pp. 251 – 258).

Комплексен изследователски подход за регионалните проучвания предлага Иван Русев. В статия, посветена на възрожденската история на Сливен, той анализира икономическите процеси в селището, поставяйки ги в контекста на националното стопанско развитие. Авторът обръща внимание на един слабо изследван проблем, като възникването и дейността на производствено-търговски структури в градовете и отделните райони и ролята на местните търговски дружества при организиране на занаятчийското производство и манифактурите. Русев акцентира върху приноса на отделните региони при формирането на единния български пазар и формите на развитие в търговските партньорства и посредничества (Roussev, 1993, pp. 97 – 106).

През XIX в. панаирите се превръщат във важен фактор за процесите на профилиране и райониране на производствата, в средища на оживени търговски контакти, при които вътрешните национални връзки укрепват и европейското икономическо проникване се разширява. Панаирната търговия, като средство за задоволяване стремежите на възрожденските търговци към външните пазари, е представена в изследване на Даниела Цонева, посветено на участието на габровци в Ескиджумайския и Узунджовския панаир. Тези стопански средища утвърждават партньорствата между българските области и се превръщат в приоритет за търговската политика от втората половина на XIX в. (Tsoneva, 2004, pp. 145 – 155).

Изобр. 4. Кожухарска работилница в Ляковец, 1907 г.
Държавен архив (ДА) – Велико Търново

Пазарът, като елемент от една динамично променяща се структура в пространството и времето, става обект в изследванията на Теодора Бакърджиева. Освен като архитектурен топос той присъства с пласментните си възможности, експортни листи, трафик на стоки и с ангажираните в търговската дейност лица. Реализира формални и неформални контакти като територия за стопански и културен диалог. От втората половина на XVI в. се оформят първите специализирани места за размяна. Пазарът е представен като топос на контакта, средище за реализация на търговските инициативи и място за осъществяване на обратната връзка с

купувача (Bakardjieva, 2004, pp. 44 – 54).

Стопанското и общественото поведение на възрожденския търговец от XIX в. е важна тема в изследванията на Надя Манолова (Manolova, 1995, pp. 42 – 48). Тя изказва съмнение относно възможността за създаване на отделен български пазар в рамките на имперската

икономика, като привежда факти от професионалното битуване на известните български търговци Хаджитошеви от Враца, на х. Минчо х. Цачев и х. Николи Минчев от Търново и търговската къща на Христо и Никола Тъпчилещови в Цариград (Manolova, 1995, pp. 43 – 45, 47). Манолова доразвива тезата на Христо Гандев за вливането на български и турски капитали в икономиката и създаването на смесени професионални сдружения през XIX в. (Gandev, 1976, p. 32). Анализирайки посочените факти, авторката обобщава, че стопанските изяви на възрожденските търговци са продиктувани от имперските норми на живот и обществено поведение и нямат национална характеристика за разлика от обществените, които носят белези на съзряваща национална идентичност (Manolova, 1995, p. 47).

Съзидателната роля на търговците за стопанското и общественото развитие през Възраждането е застъпена в изследванията на Теодора Бакърджиева. Отчитайки слабия интерес към разглежданата тема, изследователката прави опит да създаде обобщаващ образ на русенския търговец, визирайки някои основни характеристики: позиция в обществото, социален и етнически статус, организация на работното пространство и възможности за реализация. Направеният анализ показва, че българският търговец е почитана личност в обществото, с богат опит, висока култура и смели амбиции. И независимо от верската му принадлежност на неговата дейност се гледа с уважение (Bakardjieva, 2005, pp. 299 – 307).

Цялостен и завършен образ на българите откупвачи на данъци във фискалната система на Османската империя от XIX в. извайва Светла Янева. Тя ги представя като вътрешните „кредитори на държавата“ и посредници между данъкоплатците и хазната. Безспорни лидери в настъпващите модернизационни процеси в стопанската общност, възрожденските търговци придобиват и значителна власт и влияние върху различни аспекти в обществения живот. Янева съвсем точно формулира действията на тази „миноритарна група с мажоритарно влияние“, носеща характеристиките на „елит в национален и имперски мащаб“ (Yaneva, 2011).

Стопанските и социално-икономическите аспекти в развитието на българските възрожденски занаяти през втората половина на XIX в. се радват на голям интерес от страна на изследователите от Освобождението до 80-те години на XX в. В специално изследване Светла Янева локализира 291 броя съчинения от стопански историци, етнолози, изкуствоведи и краеведи, съдържащи различни по обем и значимост сведения за отделни селища и региони. Като предимство на ранните изследователи тя посочва работата им с лични спомени на съвременници – майстори и занаятчии и еснафски документи и кондики, несъществуващи в наши дни (Yaneva, 1989, pp. 58 – 72).

Прецизното анализиране на изворите „ражда“ монографичния труд на Михаил Арnaudov за Котел (Arnaudiv, 1931), изследването на Анастас Иширков за Шумен (Ishirkov, 1927, pp. 5 – 25) и вече споменатите в различен контекст монографии на Юрдан Трифонов за Плевен (Trifonov, 1933) и Петър Цончев за Габрово (Tzsonchev, 1929). Последният автор няма аналог като богатство на фактологични данни за занаятите и неговата книга се явява задължителна основа за всички изследователи – навлезли в дебрите на стопанската история.

Различен е подходът към проблемите на българското занаятчийство от съвременните историци Иван Унджиев (Undjiev, 1962), Константин Косев (Kosev, 1987), Николай Генчев (Genchev, 1987) и Виржиния Паскалева (Paskaleva, 1967, pp. 13 – 31). Те търсят причинно-следствените връзки за разцвета и упадък на занаятите в отделни градове. В основата на

проучванията им са включени османотурски документи, кондики и множество архивни източници.

Въпросът за произхода, структурата, функциите и законовата рамка на еснафските организации е обект на сериозни дискусии, в които участват утвърдени учени като Иван Сакъзов, Стефан Цонев, Христо Гандев, Николай Тодоров. Те се обединяват около тезата, че корпоративните организации представят сложен синтез от различни византийски, балкански и арабски влияния и не бива да се разглеждат в еднопосочен план. Изяснени са въпросите с управителните органи на еснафа и ролята на представителите на централната власт като посредници между държавата и корпорациите (Yaneva, 1989, pp. 62 – 63).

Николай Тодоров доказва, че през втората половина на XIX в. еснафът остава реална сила в икономическия живот, присъства като задължителна форма за организация на занаятчиите и до известна степен възприема ролята на държавен регулатор (Todorov, 1972, p. 222).

Съществен принос за мястото и ролята на еснафските организации, като регулаторен орган в производството и търговията, дава Светла Янева. Според нея корпоративните системи в българските земи през XIX в. следва да се разглеждат като част от стопанските процеси не само в османската, но и в европейската икономика. През този период в редица държави в Западна Европа (Италия, Испания, Швеция, Фландрия) еснафските организации съществуват и оказват влияние в различни сфери на икономиката и обществения живот (Yaneva, 1998, pp. 3 – 36).

В края на XX и началото на XXI век се появяват нови научни изследвания, посветени на развитието на занаятите, еснафските организации и търговията в конкретни селища и региони. Те внасят съществена информация, базирана на български и чуждестранни извори, и на практика сглобяват „голямата картина“ на прохождащото градско стопанство на капиталистически основи.

Съществен е приносът в проучването на Татяна Тотева от 2005 г., посветено на занаятите и еснафските организации в Северозападна България през третата четвърт на XIX в. Очертани са контурите на основните занаяти, които оформят стопанския облик на региона или на отделни градове като Видин, Лом, Враца, Берковица и формирането на професионалните сдружения с участие на различните етнически групи в определени производства. В случая демографските промени влияят пряко или косвено върху икономическата цялост и динамика на стопанството (Toteva, 2005, pp. 14 – 25).

Градското стопанство с развитите занаяти, насочени към производството и изграждащите се търговски връзки в Сливенско-Котленския регион, стават обект на интерпретации в монографичния труд на Иван Русев от 1996 г. (Roussev, 1996). Производствено-търговските структури в Търново и региона са анализирани в монографията на Светла Атанасова от 2014 г. (Atanasova, 2014).

Градското стопанство и неговите регионални аспекти през XIX в. са във фокуса на съвременните проучвания за Лясковец (Atanasova, 2016, pp. 289 – 307), Горна Оряховица (Atanasova, 2016a, pp. 153 – 166), Свищов (Vacheva, 2016, pp. 387 – 404), Габрово (Tsoneva, 2016, pp. 328 – 352), Карлово (Naydenov, 2016, pp. 235 – 253), Котел (Dobrev, 2016, pp. 308 – 327), Силистра, Тумракан (Nedkov, 1993, pp. 221 – 226) и Охрид (Hristov, 2016, pp. 405 – 419) като част от българските етнически територии.

Богата е палитрата на етноложките проучвания, посветени на познати или слабо по-

пулярни занаяти в българските възрожденски градове. Използвайки специфичната терминология и методиката на науката етнология, в редица трудове са представени занаятите като организация, етапи на производство и инструменти както на малките селища като Батак (Peuchinova, 2006, pp. 33 – 58; Yordanova, 2006, pp. 122 – 132), Павликени (Tsoneva, 2006, pp. 59 – 75), Трявна (Dabkova, 2012, pp. 140 – 150), Широка лъка (Yordanova, 2006, pp. 87 – 98), така и на големите средищни центрове като Търново (Vasileva, 2006, pp. 199 – 205), Габрово (Pieva, 2006, pp. 133 – 141; Dencheva, 2006, pp. 142 – 146; Lilova, 2006, pp. 147 – 159; Chylekova, 2011, pp. 32 – 44), Шумен (Vitlyanova, 2014, pp. 187 – 199), Пловдив (Semerdjieva, 2006, pp. 99 – 112), Стара Загора (Ivanova, 2006, pp. 177 – 182), Ямбол (Berova, 2006, pp. 76 – 86), Кърджали (Markova, 2012, pp. 29 – 51).

Въпреки натрупаният масив от фактологични данни за отделни производствени центрове все още остават неизяснени въпросите около териториалното разпределение на занаятите и тяхната отраслова структура, характеристиките на производствения процес и формирането на капиталистическите отношения в другите занаятчийски браншове извън абаджийството и гайтанджийството. Липсва едно обобщаващо изследване за развитието на занаятите по нашите земи през XIX в. (Yaneva, 1989, pp. 70 – 71).

Задълбочените проучвания за развитието на търговията, движението на стоките и производствените и търговски съдружия за отделни селища и региони също се оказват твърде малко на брой, за да представят пълната картина на градската икономика в българските земи. Поставените проблеми се явяват като творческо предизвикателство пред бъдещите изследователи.

3. Българският възрожденски град като територия за стопански и културен диалог. Опит за ретроспективен анализ

Реформите в Османската империя през втората и третата четвърт на XIX в. създават предпоставки за благоприятно развитие на икономиката в българските земи. Предприетите действия от страна на имперската власт, свързани с премахването на спахийската система в земевладението, отмяната на вътрешните търговски мита и държавния монопол върху определени стоки стимулират развитието на капиталистическото стопанство. Функциониращият вътрешен пазар способства за изграждане на динамични връзки между отделните стопански райони в българските земи и за търговските контакти с европейските пазари. Бързите темпове в развитието на занаятите и търговията оказват влияние върху териториалното разделение на труда, обособяването на специализирани в производството райони и изграждане на нова стопанска структура, базирана на прохождащите капиталистически отношения (Atanasova, 2014, p. 115). Българските възрожденски градове се превръщат в територия за стопански и културен обмен, но и в притегателни центрове за транзитната и експортната търговия между Балканите и Средна и Западна Европа.

Сведенията за развитието на градската икономика в Северозападна България през първите десетилетия на XIX в. са твърде оскъдни и спорадични. Запазеният и достъпен изворов материал, предимно на османотурски език, позволява да се изгради по-пълна картина за протичащите стопански процеси от втората половина на столетието. развитието на занаятите превръща градовете Видин, Лом и Враца в притегателни центрове за приижда-

щата работна ръка от близките населени места и за чужденците търговци – откриващи кантори и складове. Оживеният трафик на стоки през речните пристанища Видин и Лом допълнително стимулира търговския обмен и създава поминък на кираджии, експедиторите на стоки и митническите служители. Добрата координация между търговците на вътрешните пазари позволява на местните занаятчи разширяване на производството и пласиране на готовата продукция в други региони по българските земи. Прилежащите селски територии на северозапад се явяват не само основни източници на суровини за развитието на градските занаяти, но и потребители на произведената стока. Природните дадености, наличието на богати находища на желязо, мед, злато и сребро от Врачанския Балкан и добиваният дървесен материал са поредица от благоприятни фактори, които определят развитието на специфични за региона занаяти като арабаджийство, бчварство, гемиджийство, златарство (Tsyhlev, 1932; Damyanov, 1967; History, 1976). Локализацията на постоянни турски военни гарнизони във Видин и Белоградчик също допринася за стимулирането на занаятите – свързани с тяхното изхранване и доставки на облекло, обувки и амуниции.

Изобр. 5. Казанджийска работилница в Севлиево
ДА – Велико Търново

Според статистическите данни на турската администрация от 1869 г. занаятите в градски условия са съставна и неделима част от икономиката на северозападните български земи. В процентно съотношение те са разпределени по следния начин: Видин – 46,8%; Лом – 38,11%; Белоградчик – 38,06%; Оряхово – 30,80%; Берковица – 28,26%, и Враца – 27,32% (Toteva, 2005, p. 16).

Сред водещите производствени отрасли, които определят стопанския облик на региона, са табачеството и неговите производни клоркчийство и папукчийство. Интересът към кожарския занаят е свързан предимно с държавни-

те доставки за армията. Свидетелства за това оставят заповедите до валията на Видин от 1832 г. за доставка на 3500 гъона и до мюширите на Видин от 1842 г. за доставка на гъон за обувки.

Табашкият занаят във Враца е привнесен от Самоков покрай джелепчийството. В началото на XIX в. обработените кожи с добро качество се изнасят на европейските пазари. С внедряването на новите капиталистически форми в производството е свързан местният предприемач Димитраки Хаджитошев. В съдружие с Цено от София врачанският търговец произвежда и продава кожухарски изделия. Той внася солиден капитал от 4000 гр. в стопанското предприятие. В кожарството са ангажирани голям брой работници, организирани на принципа на манифактурата (Toteva, 2005, pp. 14 – 25).

През 1869 г. във Враца функционират 8 табахани, във Видин – 11, в Берковица – 10, и в

Лом – 4. Други източници посочват, че във Враца до Освобождението функционират до 120 табахани, в които работят по петима надничари. В този отрасъл са ангажирани над 700 души. Врачанският сахтиян се изнася във Виена и Марсилия. Паралелно с дейността на местните търговци френската фирма „Рихард“ открива своя кантора във Враца за доставки на суровини от местните производители до френските кожарски фабрики. През 1871 г. френските търговци изнасят 40 000 овчи кожи и 300 000 кози кожи от Врачанско (History, 1976, pp. 290 – 292; Toteva, 2005, p. 17).

Кожарството е добре развито и в Берковица. Местните занаятчии участват със свои произведения на международна изложба в Англия. Българите заемат водеща роля в управителното тяло на еснафа и се ползват с привилегии от централната власт. За това свидетелства титлата на първомайстор Дамян Петков – Коджабашия (Дамуанов, 1967, p. 156).

Занаятите клоркчийство и папукчийство са добре развити във Видин и Лом. Те са обединени в кожарския и кожухарския еснаф. В тези професионални сдружения работят християни и мюсюлмани (Toteva, 2005, p. 17).

Кагийските сугжли свидетелстват, че един от най-старите занаяти във Видин е абаджийският. За просперитета на местните майстори и техния еснаф са показателни щедрите дарения, направени от тях за църкви и манастири в околностите на Видин и в Атон. На абаджийската чаршия до Освобождението работят 25 производствени и търговски дюкяна (Toteva, 2005, p. 18).

Килимарството е традиционен отрасъл за Чипровци и Берковица. Главни потребители на този занаят са военните части във Видин. През 1869 г. заместник-валията на Дунавския вилает Мустафа Фаук разпорежда на видинския мюлесариф да бъдат изработени и закупени за войската 3504 килима от Берковица. Берковски килими се изработват и за военните части във Фетхюлислам (дн. Кладово) и Ада-и-Кебир (остров на р. Дунав при Оршова, Румъния). В Чипровския край има 600 килимарски стана и 30 тепавици. През 70-те години на XIX в. се правят опити за модернизирание на производството (Katsarov, 1999, p. 23).

Кюлюмджийството (*златарството*) бележи значителен разцвет във Враца и Видин. Преситият занаят се упражнява от ограничен кръг майстори във Враца и се предава в семейството. Един от най-известните и талантиливи златари, който работи към средата на XIX в., е Коцо Михов. Той владее до съвършенство филигранната техника. Неговите произведения, предимно църковна утвар, красят Рилския, Бачковския и светогорските манастири. Според запазени надписи върху златарски произведения и инструменти във Враца до Освобождението работят повече от 60 майстори златари, сред които Мишон Коцов, Иванчо Гергов, Косто и Тешо Пещерлиите, Симеон Банишки, Георги Берберски и др. Последният е избиран за устабашия и посещава Цариград, за да установи контакт с търговци на златарски произведения (Buchinski, Georgieva, 1959, pp. 52 – 57).

Сред занаятите в Северозападна България развитие получава и хлебарството. Според официалната статистика от 1869 г. във Видин има 40 фурни за хляб, а в Лом – 18. Разрастващите се градове, засиленият транзит през пристанищата и изхранването на разквартируваните военни части са сред основните причини за голямото търсене и предлагане на това производство.

Важно място сред занаятчиите в региона заемат дюлгерите. През третата четвърт

на XIX в. се разгръща обществено и жилищно строителство, изграждат се железопътни линии и мостове, обновяват се военни крепости, казарми (Тотева, 2005, pp. 20 – 21).

Запазените данъчни регистри на населението във Видин от 40-те – 50-те години на XIX в. съдържат обобщени данни за упражняваните занаяти. Те условно са разделени в няколко производствени групи: на кожухарите, на абаджииите, на терзиите; на свързаните с пътни превози арабаджи; на свързани със строителство; на хранително-вкусовите занаяти като касапство, хлебарство и симидчийство; свързани с реката, като риболов и гемиджийство и т. н. Доходите на занаятчиите в преобладаващата част са 300 – 350 гр. на година, което ги причислява към дребните производители. Малкият брой калфи също потвърждава финансовите ограничения (Тотева, 2005, p. 23).

Силен тласък за развитието на търговията в дунавските градове дава параходният трафик по река Дунав. С откриването на параходната агенция на австро-унгарското „Имперско и кралско привилегировано дунавско параходно дружество“ в Лом през 1838 г. пристанището става център на транзитната търговия за цяла Северозападна България. След Кримската война по инициатива на дунавския валия Митхад паша започва активно пътно строителство по направление Лом – София и прокарането на прохода Св. Никола за Пирот и Ниш. Възходът на Лом продължава и след края на 60-те години на XIX в. На Ломското пристанище се събират и изнасят големи количества жито от Врачанско, Берковско, Белоградчишко и Софийско. През дунавските пристанища се внася също каменна и морска сол от Влашко и Виена. Най-известните търговци солари Марин Стамболията, Алеко Бакалина, Бечо Бакалина и Христо Папазоглу задоволяват нуждите на вътрешния пазар с тази ценна стока в София, Ниш, Пирот, Враня, Лясковец, Кюстендил и други градове по западните български земи (Дамуанов, 1967, pp. 114 – 131, 142 – 150; Marinov, 2003, pp. 139 – 165).

Сред важните пристанищни градове и търговски центрове в северните български земи през XVIII в. и до края на 70-те години на XIX в. се нарежда и Свищов. Отварянето на речния трафик през 1834 г. стимулира местните производители и предприемачи. Разкрити са множество кантори от заможни българи в Будапеща, Виена, Лайпциг, Брашов, Галац, Одеса, Цариград, Калкута и др. В периода от 1850 г. до 1860 г. свищовската търговия се обслужва от 150 гемии, собственост на местните граждани, и три шлепа през 1867 г. Един от главните акционери на Дунавското вапотно дружество е свищовският търговец Никола Станчов. През свищовското пристанище годишно преминават около 400 кораба. До последното десетилетие преди Освобождението в Свищов функционират 45 търговски фирми с повече от 100 кантори и филиали във Виена, Цариград и Будапеща. Най-проспериращите дружества са на Цвятко Радославов, Димитър Начович, Братя Ковачеви, Димитър Анев, Алеко х. Константинов и Александър Шишманов. Според Иван Богоров Свищов е „най-търговското място на крайдунавските градове“. Това твърдение не е пресилено, защото през XIX в. през свищовското пристанище се внасят голяма част от европейските манифактурни и фабрични изделия и колониални стоки и от там се продават и разпределят за българските пазари. От средата на XIX в. свищовският износ е съсредоточен главно върху зърнените храни (Ganchev, 1996, p. 17; Yankova, 2013, pp. 23 – 24).

Изобр. 6. Пазар на Марно поле. Търново, 1926 г.

ДА – Велико Търново

Статистическите данни за икономическото положение на Дунавския вилает от 1869 г. посочват, че в Свищов функционират 758 занаятчийски дюкяна – с приоритетно развитие на абаджийство, кожарство, кожухарство и всички производи на гемиджийството, 212 магазина, 25 мелници и 6 табахани. Действащи са 6 манифактурни работилници за производство на гемии и в тях работят сред между 10 – 15 работници (Vacheva, 2016, pp. 389 – 399).

Съществен е приносът на Търново, като център на добре развит производствен район и административна единица в границите на империята, за подема на регионалната и националната икономика. Благоприятното географско положение, близостта до река Дунав като важна транспортна артерия и непосредственият досег с развитите в икономическо отношение балкански селища Габрово, Дряново и Елена са поредица фактори, които съдействат за бързото навлизане на новите капиталистически отношения и структури в центъра на санджака – Търново до 1860 г. и Търновска каза в границите на Дунавския вилает след 1864 г.¹

Формирацията се вътрешен пазар променя и демографския облик на селището в посока на решително побългаряване на населението. През втората четвърт на XIX в. в Старата столица битуват около 9000 жители, които в своето мнозинство са мюсюлмани. Новото

1 Москов, М. Управлението на Търново преди нашето Освобождение. Общински вестник „Велико Търново“, 6, 4 май 1928; Дунав, 43, 22 декември 1865.

преброяване през 60-те –70-те години на века посочва увеличен брой на живеещите в Търново близо 13 000 жители, като съотношението между етнорелигиозните групи е в полза на християнското население² (Mišov, 1968, p. 73). Голяма част от работоспособните българи са ангажирани с разрастващото се занаятчийско производство и развитата търговска дейност в града. Търновските търговци и предприемачи и създадените от тях търговски дружества използват новите капиталистически форми за осъществяване на контактите между производството и пазара. Включват се и в общинското управление, като представят българското население в казалийския съвет и меджлисите на санджака.³ От 1858 г. в състава на общинското ръководство влизат утвърдени богати търговци и занаятчии, като Димитър х. Ничев, х. Славчо Паскалев, Евстати Селвели, Ради Маждраков и Димо Сараф.⁴ През 1864 г. в състава на Търновския търговски съд са включени стопанските дейци Ради Маждраков, хаджи Иванчо, хаджи Панайоти, Стефан Карагьозов и Лука х. Параскева (Pletnyov, 2000, p. 166).

За разлика от населението в Търновската каза, интересът на търновските граждани към стоковото земеделие и животновъдството е твърде слаб. До известна степен този процес се явява следствие на установените порочни практики в турската фискална система и политиката на Високата порта спрямо селскостопанските производители. Търновци притежават парцели с обработваема земя, лозя, овощни и черничеви градини, но произведената земеделска продукция използват предимно за задоволяване на личните потребности. Ниските изкупни пазарни цени на селскостопанска продукция в рамките на Османската империя принуждават местните зърнопроизводители през 1833 г. да изнасят своя стока на пазарите в Галац и Браила (Dokumentı, 1940, p. 193).

Увеличените данъци върху лозята за джонъм през 1851 г., предизвикват недоволство сред лозарите в района. Над 3000 души производители на грозде от Търново, Горна Оряховица и Лясковец протестират срещу държавната политика в центъра на санджака (Dokumentı, 1961, p. 22).

С отглеждане на добитък се занимават предимно онези търновци, които живеят в покрайнините на града или Марно поле (Dokumentı, 1961, p. 342). Поради слабото развитие на стоковото животновъдство в Търново местните кожари и търговци на кожи се ориентират към финансиране на соватите в Дряновско и Севлиево.

Традиционно развит отрасъл в Търново и Търновския край е бубарството и производството на коприна. С отглеждането на копринени буби е ангажирана голяма част от търновското население, които не участват пряко в занаятчийското производство и търговия. Значителна част от готовата продукция се изкупува от търновския войвода на по-ниски цени от пазарните и се изнася от Цариград на чуждите пазари. Разрастването на бубарството като водещ отрасъл в икономиката на региона през втората половина на XIX в. дава основание на турското правителство през 1831 г. да въведе обикновен налог и данък върху произведената продукция (Dokumentı, 1940, p. 153). Износната търговия със сурова коприна и бубено семе предоставя добри възможности за търновските предприемачи за раз-

2 Дунав, 43, 22 декември 1865.

3 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Български исторически архив (НБКМ, БИА), II. А. 2337.

4 НБКМ, БИА, II. А. 1256.

гръщане на частни стопански инициативи и натрупване на солидни капитали от тази дейност. Представители на местната духовна и светска власт, използвайки своето влияние, правят опити да наложат монопол върху изкупуването на коприната в региона. Търновският митрополит Иларион Критски (1821 – 1827; 1831 – 1838) в съдружие с чорбаджи Янко от Търново, хаджи Йордан от Елена, хаджи Илия от Лясковец и Абди ефенди изкупуват продукцията от местните производители, като използват принуда за намаляване на цените на пашкулите до 40 гр. В отговор на упражнения произвол представителите на търновските разпръснати манифактури и организатори на домашни работилници в района подават жалба до Високата порта (Dokumentī, 1940, p. 184). Султанското правителство издава декрет, с който разрешава коприната в района да се изкупува единствено от търновския войвода. След изплащането на задължителните данъци към фиска зависимото население има право на свободни продажби на стоката в Цариград. Отпада фиксираната цена върху суровата коприна от 25 гр. оката с цел ликвидирание на контрабандната търговия и износ (Paskaleva, 1960, p. 75).

Към производството на коприна в Търново проявяват интерес и представители на западноевропейските държави. През 1835 г. търговският агент на Саксония за Ориента Г. Д. Шнайдер уведомява своето правителство, че Търново е основен доставчик на коприна за цариградския пазар. В своя доклад той споменава, че местната коприна е по-груба, но от нея се изработват качествени ширити (Dokumentī, 1963, p. 51).

От средата на XIX в. в Търново се установяват френски и италиански търговци на коприна и бубено семе. През 1859 г. от Търновския район са изнесени около 2000 оки бубено семе и около 100 000 оки пашкули (Damyanov, 1968, p. 37).

Голяма част от търновските търговци се заемат с организацията и пласирането на коприната и бубеното семе на италианските и френските пазари. Както споменава възрожденският просветител Иван Богоров в своите съчинения: „от Търново има мнозина, които ходят в Италия с бубено семе. Те говорят и добре италиански“ (Vogogov, 1963, p. 27).

Жителите от Търновския край се превръщат в едни от основните производители и износители на въпросните суровини на европейските пазари през 1860 – 1861 г. Габровската търговска къща „Станчо Арнаудов и син“ изкупува продукцията от сурова коприна в селищата от Търновската каза и продава стоката на италианския пазар. От запазената кореспонденция между Станчо Арнаудов и неговия син Христо – управител на търговския филиал на дружеството в Цариград, става ясно, че количеството на събраните пашкули от производителите в Търново, Елена, Беброво, Килифарево, Трявна, Дряново, Габрово, Дебелец, Плаково, Горна Оряховица, Лясковец, Темниско и Мусина възлиза на 355 500 оки, като готовата продукция е продадена за 39 000 гр.⁵

Създадените протоиндустрии в областта на копринарството в Търновско действат като придатък на манифактурното производство. Произведените в домашни условия продукти намират пазарна реализация в чужбина. Масовото производство за външните пазари в Цариград, Букурещ, Брашов, Виена и други стопански центрове в Италия, Франция, Испания и Русия е монополизирано от няколко местни търговци и предприемачи. Част от тях организират и собствени копринарници.

5 Държавен архив – В. Търново (ДА – В. Търново), Ф. 65 К, оп. 1, а.е. 42, л. 23.

Този отрасъл се разраства с изключително бързи темпове и носи огромни печалби на участниците в производствено-търговския процес до средата на 60-те години на XIX в.

Забележителни темпове на развитие отбелязва и текстилното производство, представено основно от абаджийството. Този занаят окончателно се откъсва от домашната работилница и добива стоково-парично изражение. Търновските майстори абаджии предлагат свободно своята продукция на пазара. С това производство са ангажирани както местните жители, така и придошлите абаджии от балканските селища. Пресищането на пазара с квалифицирани производители и продукция води до пренасочване на част от тях към други стопански райони. Търновски абаджии се установяват в Добруджа и там плащират стоките си (Тодоров, 1972, р. 354). Майсторите изработват за нуждите на пазара традиционно горно мъжко облекло – потури, салтамарки и ямурлуци. В спомените си Киро Тулешков отбелязва, че в Търново съществуват около 60 абаджийски работилници, като в това число не са включени „бедните абаджии“, които шият „у дома или на дюкян“. Богатите майстори имат оборудвани работилници, в които работят до 8 калфи и 3 – 4 чираци, а средните и бедните майстори поддържат от 4 до 6 калфи и чираци. Недостигът на вълнени платове – аба и шаяк, за местното производство се покриват чрез внос от селищата Сливен и Котел.⁶

Създадената пазарна ситуация по време на Руско-турската война от 1828 – 1829 г. позволява на търновските абаджии да натрупат значителни капиталы от покупко-продажба на стоки. През 30-те години на XIX в. търновският абаджия хаджи Георги Кисимов изгражда търговско-промишлена къща за производство и търговия с абаджийски стоки. Продукцията изнася по пазарите и панаири в рамките на Османската империя (Kisimov, 1897, р. 1).

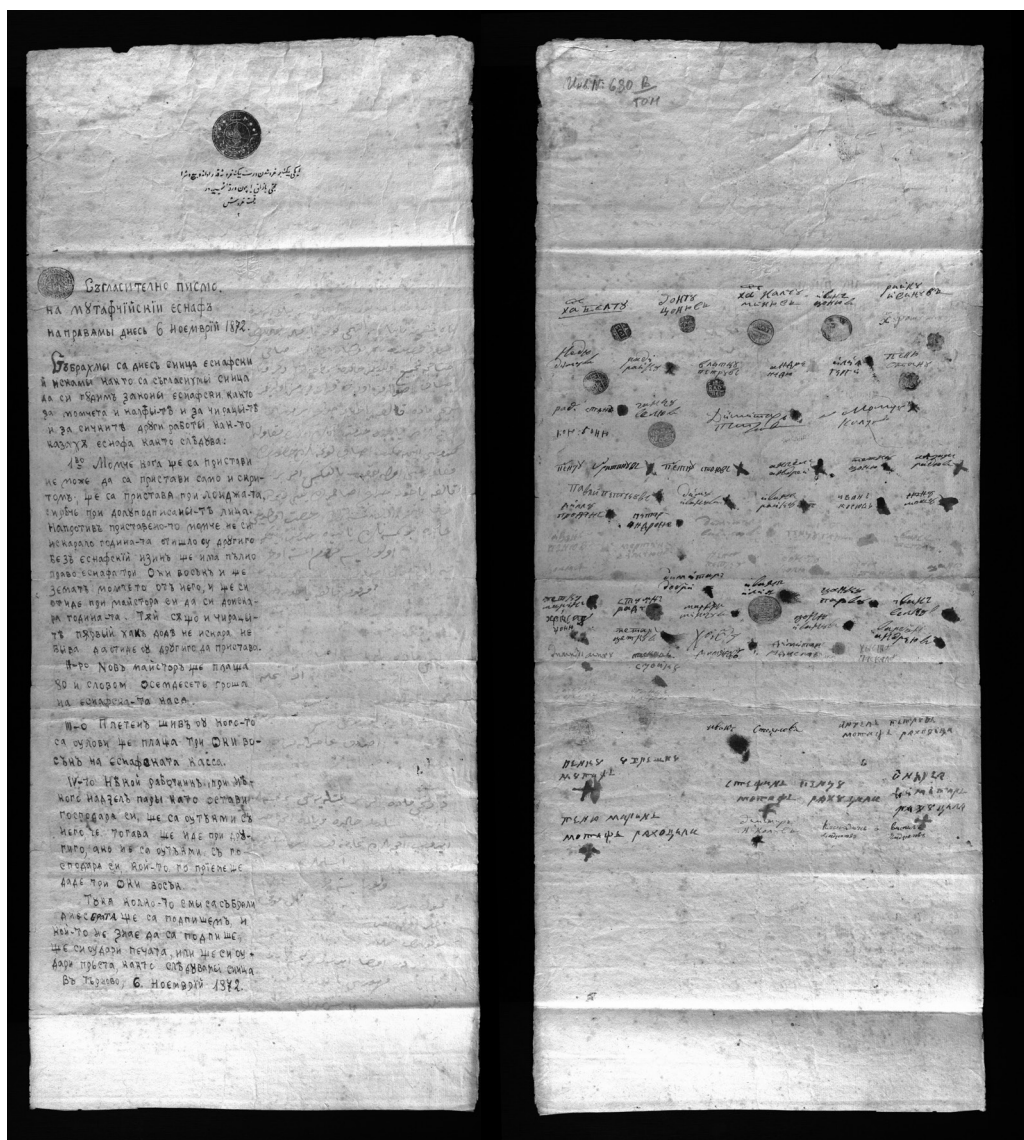
Във връзка с изпълнението на държавни доставки за турската армия през 1853 г. мюлесарифът на Търново получава от Котел 120 тона аба по 4 гр. аршина (Velkov, Gruevski, Ivanova, Mihailova-Mravkova, 1993, р. 214).

Финансовите възможности на търновския абаджийски еснаф и личните богатства на членуващите в него 400 души изграждат безспорния авторитет на корпоративната организация. През 1852 г. натрупаният капитал в дружествената каса на еснафа е предоставен за изграждането на абаджийския хан в Търново (Draganova, 1968, р. 73).

В запазенения списък на членовете на абаджийския еснаф за периода от 1866 г. до 1868 г. фигурират имената на търновски занаятчии, търговци и представители на търговски дружества – Анастас Цанюв, Гани Стоянов, Хаджи Тодор и хаджи Атанас, Стефан Петков („Аврамов и Петков“), Стоян Иванов, Стоян Тодоров, Петко Герганов, Тодор Манчов, Хаджи Ангел х. Христов, Тодор Амиорков – абаджии, Георги Василев – абаджии, Цвятко Славчов – абаджии, Костадин Кочов, Дамян Панчов – абаджии, Иванчо Стойчолу и Христо Николов.⁷

6 НБКМ, БИА, Ф. 4, а.е. 2, л. 90.

7 ДА – В. Търново, Ф. 65 К, оп. 4, а.е. 23, л. 2, 3.

Изобр.
7 – 8. Съгласително
писмо на
мутафчийския
еснаф в Търново от
1872 г.
РИМ – Велико
Търново

От средата на XIX в. в Търново се произвежда и памучен текстил, свързан с развитието на занаятите халачество, платнарство, басмаджийство и терзийство. Местните майстори халачи доставят суров памук от южните български земи и Македония. Суровините пристигат в Търново с кервани и се разпределят за почистване и обработка в домашните производства и занаятчийските работилници. Халачите продават готовата продукция на местните платнари.

Развитието на астърджийството (платнарството) като отрасъл в Търново и Търновско е базирано на достатъчното количество суровина за производство. Сведенията за дейността на платнарските работилници са твърде противоречиви. Мащабите на стоковото производство и ангажираната работна сила в него се измерват според техническото оборудване. Броят на платнарските станове в Търново за посочения период варира между 800 и 2000. Така например в работилницата на майстора Крачун върху 12 стана работят

11 калфи и 6 чираци. Астърджиите произвеждат бели платна, платна за юргани и антери, особено популярни в околните села. Част от продукцията си изпращат на пазарите в Цариград (Pletnyov, 2000, p. 143).

Богатите майстори освен с производството се ангажират и с доставки на памучни прежди. Типичен представител на тази група крупни предприемачи е Тодор Басмаджията. Търновският занаятчия и търговец разполага с капитал, достатъчен да откупи произведената стока от местните платнари за една година. Неговата голяма работилница е описана в един от докладите на австрийския консул в Русе Емануел фон Рьоснер през 1852 г. като текстилна фабрика с работни помещения, дълги 20 м и широки 10 м (Kosev, 1968, p. 66). След Кримската война платнарството започва да запада като занаят. Проникването на западноевропейските фабрични стоки в Османската империя, внесени от български и чужди търговци, силно стеснява местното производство. Търновският предприемач Тодор Басмаджията също не успява да пребори конкуренцията и неговата работилница прекратява дейността си през 1864 г.⁸ (Draganova, 1968, p. 73).

Органически свързано с платнарството е басмаджийството. Производството на търновските майстори басмаджии е концентрирано в 15 работилници за щамповане на памучни тъкани и производство на чембери и шами. Голяма част от продукцията се изнася във Влашко и Сърбия. Въпреки упадъка на традиционните производства в края на 60-те години на XIX в. търновските басмаджии продължават да работят с вносни памучни платове. Вносът на памучни кърпи и чембери от Австрия обаче довежда до закриването и на този занаят (Draganova, 1968, p. 73).

Терзийското производство се радва също на добри пазари до края на 60-те години на века. Търновските терзии изработват горни и долни дрехи от вълнени, памучни и ленени платове. Налагащата се европейска мода съдейства за отделянето на нов занаят – френктерзийството (модното шивашко производство). Френктерзиите и чохаджиите изработват луксозни дрехи за богатите търновци, местни управители и чиновници. Те внасят платове от Виена и Цариград. Чохаджиите работят в 10 – 15 дюкяна с по двама и повече помощници.⁹ Те декорират изработените дрехи от сукно и кадифе със сърма и коприна. Споменатите занаятчийски съсловия влизат в състава на богатия терзийски еснаф. Професионалното сдружение се помещава в Стамболовия хан. Със средства, събрани от еснафа, се подпомага дейността на по-бедните майстори и се отпускат помощи за общината и училищното настоятелство (Krusev, 1942, pp. 22 – 23).

Един от най-развитите занаяти в Търново е кожарството. През втората и третата четвърт на XIX в. градът се превръща в първостепенен стопански център за производство и износ на волски, биволски, овчи, кози и дивечови кожи. В специално построените кланици в квартала Марно поле в Търново и в близкото селище Горна Оряховица всяка есен се докарват хиляди глави добитък. След необходимата обработка извлечените от животните суровини – лой, сланина, пастърма, червиш и месни изделия, се изнасят от търговците в Цариград и Виена. Собствениците на салханите (*кланиците*) продават суровите кожи на местните майстори кожари. Кожарството предлага добри възможности за бързо натрупване на

8 Дунав, 316, 1 август 1868.

9 НБКМ, БИА, Ф. 4, а.е. 2, л. 76 – 90.

капитали. Някои търговци се ориентират към този занаят, като се превръщат в организатори на целия производствен цикъл, обхващащ отделните етапи от получаването на суровината до крайния пазарен продукт. Воден от подобни мотиви, търновският търговец Димитър х. Ничев построява кланица в пределите на града. След протести от страна на местните жители за замърсяване на околната среда той я премества в Горна Оряховица.¹⁰

През 1833 г. Високата порта отправя искане към търновските власти да бъдат доставени за нуждите на султанската работилница в Цариград 2000 говежди кожи. Тази поръчка затруднява местните майстори и те искат да се намали броят на кожите до 1000. През следващите години доставките за държавната работилница се превръщат в постоянно задължение на търновските табаци (Dokumenti, 1940, p. 175).

С табашко производство са ангажирани предимно жителите на Долната махала в града. Според изследванията на Моско Москов през 1870 г. по бреговете на река Янтра са разположени 500 варници и 100 табакхани. В спомените на Киро Тулешков се споменават 300 табашки дюкяна. Търновските табаци обработват годишно по 200 000 кожи и изнасят по 20 000 тури (*бали*) стока за организираниите сезонни панаири в Османската империя и за стопанските центрове в европейските държави Германия, Франция, Италия и Австрия¹¹ (Moskov, 1910, p. 15).

На 6 май 1866 г. търновските табаци получават от „общополезната“ каса в града полагащите им се суми срещу предадените от тях за промишленото изложение в Париж различни видове обработени кожи (Velkov, Gruevski, Ivanova, Mihailova-Mravkova, 1993, p. 280).

Широко разпространеното табашко производство предопределя развитието и на кожухарството. Търновските майстори работят в Кожухарския и Текирдаалийския хан, като произвеждат предимно кожуси и кожени подплати. През втората и третата четвърт на XIX в. от този занаят се препитават около 300 майстори, калфи и чираци (Козагов, 1934). Огромното производство на обработени кожи, кожуси и кожухарски изделия се пласира в града, околните селища и други стопански райони в българските земи. Голяма част от продукцията се предлага на Узунджовския панаир и организираното търговско изложение в Лайпциг (*Германия*). Според представените статистически данни от Моско Москов кожухарският еснаф в Търново изнася за панаира в Узунджово до 100 – 200 коли кожухарска стока (Moskov, 1910, p. 15).

За разрастването на табашкото и кожухарското производство в Търново от 40-те до 60-те години на XIX в. съществен принос има заможният търговец, банкер и местен първенец х. Славчо Паскалев. Той осигурява необходимите кредити за производство и търговия с кожи на занаятчии и предприемачи от Търново, Горна Оряховица, Дряново и Севлиево. Х. Славчо Паскалев изкупува обработени кожи от дребните търновски табаци. Почти цялата табашка и кожухарска продукция, произведена в Търновския район, е поставена под монопола на неговата фирма и се продава на австрийския пазар с посредничеството на проспериращите търговски компании „Х. Николи Минчоолу и Евстати Селвели и дружие“, „Братя Киселови“ и „Братя Паница“ (Козагов, 1934).

В запазената списък на членуващите занаятчии и търговци в търновския кожухарски ес-

¹⁰ Дунав, 43, 22 декември 1863.

¹¹ НБКМ, БИА, Ф. 4, а.е. 2, л. 349.

наф през 1866 – 1868 г. се срещат имената на Стоян Генов – кюркчи, Панчо Гергелов – балакчи, Петър Цонюв, Георги Негюв – кюркчи, Никола Анюв, Цаню Колюв – кюркчи, Стани Колюв – кюркчи, Хаджи Николи Ганчов, Петър Бонюв – кюркчи, Хаджи Панайот Стоян и Петър Горбанов.¹²

За традиционното развитие на мутафчийството в Търново свидетелстват крупните поръчки от страна на централната власт през 1831 – 1832 г. към местните майстори. Високата порта в Цариград отправя искане към търновския войвода за доставка на 10 000 торби от чиста табашка вълна, пълни с пясък и пръст, за укрепване на редутите. Търновските мутафчи се задължават да изработят и изпратят в турската столица в продължение на две години 7500 зобници и 7500 тривки за конете на султанската армия (Документі, 1940, р. 182).

По време на Кримската война устабашията на мутафчийския еснаф Пенчо Стойнов сключва споразумение за изработката на „1000 чула, 2000 чифта торби, 4000 кустека, 2000 юлара, 1000 пайвана, 2000 гебрета и няколкостотин харари“ за нуждите на турската войска, разквартирувана в Търново (Moskov, 1910, р. 17).

Към 1860 г. с производството на вълнени торби, чулове и дисаги са ангажирани около 400 майстори, калфи и чираци в града (Документі, 1940, р. 141). В запазения списък на членувачите занаятчии и търговци в търновския мутафчийски еснаф през 1866 – 1868 г. се срещат имената на Колю Бонюв – мутафчи, хаджи Рашо Манюв, Радко Мутафчи, Стефан Станев, Братан Манчов и Георги Цвятков.¹³ Според запазено писмено споразумение на мутафчийския еснаф в Търново от 1872 г. активните членове на управителното тяло са 58. Регламентираните отношения в еснафската организация – подчинени на устава, правилника и допълнителни разпоредби и споразумения, са запазени, но ролята на корпорацията като контролен орган е силно занижена (Atanasova, 2023, pp. 370, 375 – 376).

Значителен дял в икономиката на града е отреден на казанджийството. Търновските майстори медникари работят в 30 дюкяна с около 500 работници. Годишното производство на казанджийска стока възлиза на 500 000 оки, като готовата продукция се пласира на вътрешния пазар (Moskov, 1910, р. 10). Суровината, необходима за производството на мед на кюлчета и пластини, се внася от Австрия с посредничеството на търновските търговци. Едни от първите доставчици на мед в Търново са Джордж Николов, Ганчо х. Балтов и Евстатии Селвели (Draganova, 1968, pp. 76 – 77).

Добро развитие получават и металообработващите занаяти – ковачество, налбантство и кантарджийство, обединени от железарския еснаф.

През втората и третата четвърт на XIX в. с бояджийство в Търново се занимават 100 души, съсредоточени в 20 дюкяна. Те обработват вълнени, памучни и копринени платове (Frenski rapetisi, 1981, р. 284).

Занаятчийските дюкяни на отделни еснафски сдружения оформят уредените чаршии в Търново. На площад Растата са концентрирани папукчийската чаршия с 20 дюкяна, кюлмджийската с 10 дюкяна и галантерийни магазини. На площада Каябашъ са разположени абаджийската, кожухарската и сарашката чаршия и покритият пазар от златарски и

12 ДА – В. Търново, Ф. 65 К, оп. 4, а.е. 23, л. 4, 5.

13 ДА – В. Търново, Ф. 65 К, оп. 4, а.е. 23, л. 6.

манифактурни джюкяни. На Баждарлък се продават готовите занаятчийски произведения. По-малките чаршии – бакалска, ковашка, халаческа, терзийска, мутафчийска, налбантска и казанджийска, са ситируани около Самоводския пазар (Ум пазар), а бояджийската се намира в покрайнините на града, до западните порти (Draganova, 1968, p. 71).

Занаятчийското производство е регламентирано от 11 еснафски организации. През първата половина на XIX в. те участват като регулатори на пазара, уточняват изкупните цени и продажбите на готовите изделия. След Кримската война обаче под напора на новите капиталистически отношения техните функции са силно занижени. Забогателите майстори и първомайстори на отделни занаяти притежават все по-осезателно влияние върху производството. В ръководството на професионалните сдружения се издвигват, като организатори и представители на търговско-лихварския капитал, които постепенно поставят цели стопански структури под свой контрол. Еснафските организации продължават да съществуват до Освобождението под формата на обществено-полезни и кредитни институти. През втората половина на XIX в. една трета от активното население на Търново е ангажирано в занаятчийската промишленост.

Занаятчийските работилници в Търново постепенно се реструктурират в манифактурни организации, чиято основна цел е чрез внедряването на технически съоръжения и по-голям брой работници да се изградят капиталистически предприятия с по-високи производствени възможности. Концентрирани манифактури се обособяват в абаджийския, табашкия и кожухарския занаят. Манифактурата, като първична форма на капиталистическо производство, и създадените протоиндустрии в Търново и околните селища са преобладаващи стопански структури през втората и третата четвърт на XIX в. Наличният ресурс от 4500 квалифицирани работници създава добра база за развитието на производителните сили и фабричната индустрия в центъра на административната единица (Atanasova, 2014, p. 128).

Според статистическите данни на държавната власт, публикувани на страниците на в. „Дунав“, през 1865 г. в Търново има 1059 джюкяна, 126 магазини (*складове*), 26 хана, 6 воденици, 3 салхани, 1 сапунджийница, 57 табашки работилници, 1 керемидчийница, 9 фабрики (тук става въпрос за големи работилници), 16 хамбара.¹⁴

В други източници се посочва, че преди Освобождението във възрожденския град функционират 1311 търговски джюкяна и занаятчийски работилници. Развити са 22 занаята, обединени в 11 еснафски организации. Изградени са 30 професионални гилдии. От изнесените данни на Гражданската канцелария през 1877 г., в навечерието на Освободителната война в Търново има 26 производствени предприятия (тук следва да се имат предвид централизирани манифактури) и 680 джюкяна (търговски и за готова занаятчийска продукция) (Pletnyov, 2000, p. 165).

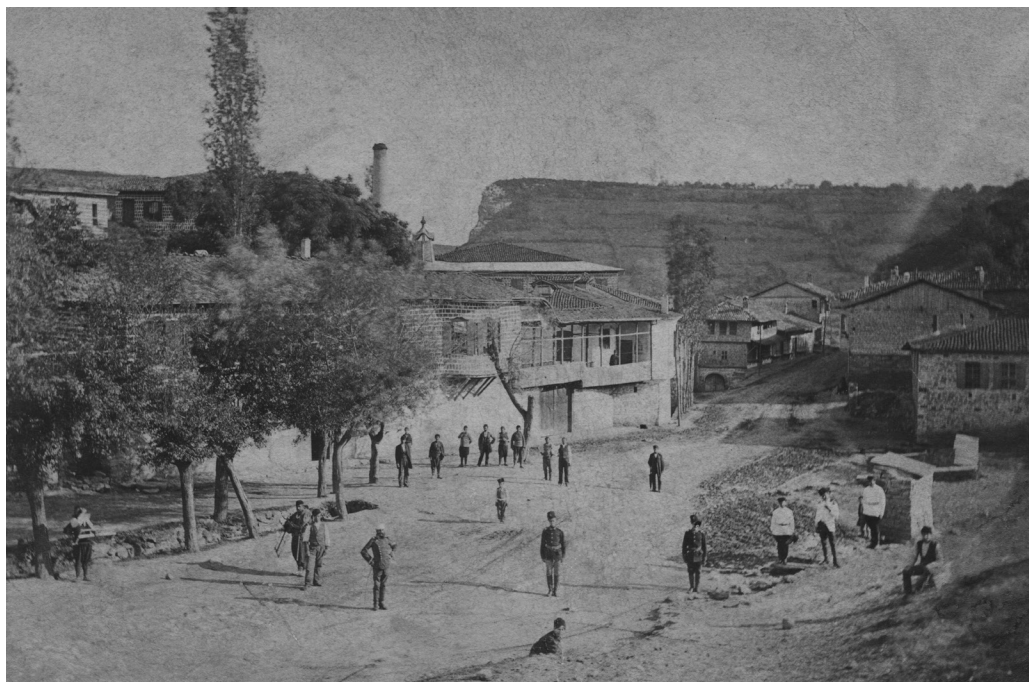
Търговските дружества и манифактури, свързани с Търново, през XIX в. достигат до 300 на брой (Atanasova, 2014, pp. 362 – 374, 451 – 489). Основателно е твърдението, че организациите от тях частни инициативи изграждат модел за функционираща икономика, базирана на местното производство и европейската практика. През 60-те и 70-те години някои от тези дружества осъществяват прехода от разпръснатата манифактура към индустри-

14 Дунав, бр. 43, 22 декември 1865.

ята. Те регулират вносно-износната търговия за средноевропейския пазар. Контролират отделни производства, управляват трафика и разпределението на стоките в земите на север и юг от Стара планина.

Традиционно развити отрасли с пазарна ориентация в близкото възрожденско селище Лясковец са скотовъдството, лозарството и градинарството. След 1860 г. лясковчани изнасят грозде, вино и ракия във всички селища между река Дунав и Стара планина, и най-вече в Габрово. Позовавайки се на статистически данни от втората половина на XIX в., Моско Москов пресмята, че годишното производство на ракия възлиза на 300 000 литра, а добивът на вино достига до 1 500 000 литра. От продадените стоки са реализирани приходи до 2 000 000 лв.

В Лясковец процъфтяват и бубарството и копринарството. Слез 1835 г. домашните индустрии, свързани с отглеждането на копринени буби, значително се разрастват. Местните първенци ангажират тревненски майстори за манифактурата – добре обучени и разполагащи със специални таби и долапи. След Освобождението бубарството продължава да се развива, но губи стоковия си характер.

Изобр. 9.
Фабриката за
печене на пашкули
и точене на
сурова коприна на
Стефан Карагьозов
в Търново
РИМ – Велико
Търново

Градинарството е приоритетен отрасъл през целия XIX в., но лясковските производители намират пазари предимно извън пределите на Търновската каза и трайно се установяват в дунавските градове, в Румъния и Сърбия. Натрупали капитали от зеленчукопроизводство, те започват да развиват и търговска дейност. Местните предприемачи братя Мънзови се установяват в Браила, а Петко х. Аврамов се преселва в Галац. Лясковските градинари в Букурещ получават привилегията от румънското правителство да продават произведените от тях зеленчуци на площад „Бебеско“ в столицата, без да плащат пазарна такса „серги-парасъ“. През 60-те години на XIX в. са положени основите и на първите гради-

нарски дружества, които функционират като кредитни институти. Градинарството в Лясковец постепенно замира, но продължава да се практикува в близките села в Горнооряховско, Еленско и Търновско. Основни двигатели на местното стопанство са представителите на родовете Бурови, Узунови, Паскови, Гецови, Крънзови, Секулови.

През 70-те години на XIX в. в Лясковец работят 24 бакалски магазина; 3 обушарски работилници; регистрирани са множество фирми за търговия с дървен материал, манифактурни стоки и шевни машини; 7 гостилници и 4 фабрики за брашна и 5 индустрии за спирт и вина (Atanasova, 2016, pp. 289 – 307).

Икономически свързано с окръжния център Търново остава и близкото селище Горна Оряховица. Стопанският му напредък след Кримската война довежда до административно израстване в център на нахия в границите на Търновския санджак. Производството и търговията със занаятчийски изделия, добитък, животинска продукция, зърнени храни, фуражи, зеленчуци, плодове и семена са отличителните характеристики за стопанския обмен на Горна Оряховица на вътрешния и външния пазар. Сред проспериращите търговски фирми от втората половина на XIX в. се нареждат тези на Янко Георгиев, х. Пенчо х. Панайотов, „Атанас Буров и Сие“, „Стоян Рачев и Сие“, „Братя Петкови“, „Георги П. Табаков“, „Г. Марков, Ст. Кръстев и Ангел Таслов“ (Atanasova, 2016a, pp. 153 – 166).

Едно от най-големите населени места, включено в Търновска каза още в началото на османското завоеване, е Габрово. През 1860 г. възрожденското селище получава статут на град и център на околия. С добре развити 23 занаята и вътрешна и външна посредническа търговия, Габрово се превръща в утвърдена административно-териториална и стопанска единица на Средния Предбалкан. Икономическото му въздигане е белязано от развитието на занаятите през манифактурата и успешните опити във фабричното производство. Според чешкия пътешественик Ярослав Ирасек, през 1872 г. „Габрово се отличава с оживеното си занаятчийство, железарска промишленост и елементарно машиностроене – предимно за изработване на мостри за гайтани, с които се търгува както в България така и в чужбина“. Териториалното деление на града също е подчинено на занаятчийските махали – ковашка, чомлек (*грънчарска*), тлофекчийска (*пушкарска*), табашка.

Три са основните и най-развити занаята в Габрово. Кожарството и гайтанджийството поставят началото на индустриализацията в града след 1878 г. Железарството бележи разцвет през 60-те години на XIX в. и постепенно замира в годините преди Освобождението, за да се възроди отново в първото десетилетие на XX в. (Tsoneva, 2016, pp. 329 – 332).

Табашкият занаят е обусловен от доброто географско положение на главен търговски път и природните дадености на региона. В средата на XIX в. в селището работят над 100 души майстори кожари със свои работилници – табакхани, като годишната продукция на всеки манифактурист се оценява на 500 – 600 000 гроша. Те са обединени в еснафско сдружение. Според османските регистри кожарските работилници са 22, а общо манифактурите с фабрично производство наброяват 84. Сред изявените майстори са Тотю Антипов, Руси Табак, Димитър Мичкович.

Посещавайки Габрово през 1880 г., Константин Иречек определя кожарството като „главна индустрия“ за габровци (Tsonev, 1929, pp. 134 – 136; Kosev, 1968, p. 103). През 1897 г. няколко табаци от еснафа насочват своята дейност към модерно производство, обединяват усилия и образуват дружество „Съгласие“ с учредителен капитал 120 000 лв. Скоро тази до-

бра инициатива се разпада. До Освобождението 1/5 от продукцията на габровските кожари е предназначена за местни нужди, а останалите 4/5 се изнасят в земите на север и юг от Стара планина и за пазарите в Австро-Унгария и Румъния (Tsonchev, 1929, pp. 145, 157 – 158).

Гайтанджийството се появява в Габрово през 30-те години на XIX в. и бележи върхове до първите години след Освобождението. Габровските търговци разнасят гайтани по пазарите в северните и южните български земи. С разрушаването на чарковете в Карлово, Калोфер и Казанлък търсенето на гайтан изцяло се насочва към Габрово и Старопланинския регион. Един от видните представители в това производство е Иван Калпазанов – собственик на най-добре организираната манифактура с редица нововъведения, високо качество и голямо количество на предлаганата продукция (Tsoneva, 2016, pp. 337 – 340).

Габрово се утвърждава като значим железарски център от 20-те години на XIX в. Ковашкият занаят, свързан с обработката на желязо, включва богата палитра от производства – налбантство, ножарство, брадварство, пушкарство, чаркчийство, сахатчийство и кантарджийство. Габровските железарски изделия удовлетворяват търсенето на населението в балканските земи на империята. Сред изявените представители на това професионално сдружение се открояват имената на габровските ножари Стоян Добрев, Добри Стоянов и Продан Вълков. Местните търговци реализират успешни сделки на Узунджовския и Ески-Джумайския панаир и разширяват мащабите и пазарите на своята дейност. Липсата на инициативи за индустриализиране на ножарското производство не позволява на съсловието – въпреки предоставените привилегии от турската власт, да съхрани водещия статут преди Освобождението. Възраждането на железарството в първите години на XX в. от Иван Невков му позволява да го превърне в машинна индустрия (Tsoneva, 2016, pp. 342 – 346).

Натрупаната информация за други стопански райони, действащи в северните български земи през XIX в., представя сходни статистически параметри, но дава известно предимство на Търново и прилежащия му район в икономически план. Публикуваните документи, извори и цитати от възрожденската преса са показателни в това отношение.

Плевенският край се оформя като специализиран стопански район в отглеждането и търговията със зърнени храни и добитък. През 1877 г. във възрожденския град са регистрирани 21 еснафски организации, като 17 от тях са свързани с производството, а 4 – с търговията. Традиционно развити занаяти са бояджийството, кожарството и терзийството. Централизираните манифактури са 6, разпръснатите – 1. В града до Освобождението работят две фабрики (централизирани манифактури) – за преработка на спирт и на мляко. През 1869 г. в Плевен съществуват 925 дюкяна, 19 магазина, 33 фурни, 44 мелници, 30 хана, 17 кръчми, 6 табахани, 2 казина и 2 гостилници. На пазара действат 19 големи търговски компании, които се занимават предимно с износ на добитък и зърнени храни и внос на манифактурни и колониални изделия. За българското стопанство през XIX в. Плевен се превръща в център на търговията със зърнени храни и главен пазар за пшеница, царевича, ечемик, просо и ръж за Врачанско, Ловешко, Оряховско и Свищовско. От 50-те до 70-те години на века търговията с добитък и свързаните с нея дейности са водещи за българските земи. На вътрешния и външния пазар активно действат създадените търговски дружества на Симеон Хайдутков и Георги Кънчев, на Петър Мецов и Тодор Каравасилев, на Ангел Мръвкарков (Grancharov, 1989, pp. 71, 95, 98 – 100, 106 – 129, 241).

В края на XVIII в. в Ловеч – някогашен бастион на дубровнишката търговия, започва да се формира съсловието на българските търговци. Първите представители произхождат от средите на майсторите терзии. Братята Петър и Мирон Казасович търгуват през 30-те години на XIX в. на пазарите в Будапеща, а фамилията Ралюфци – в Цариград. Синовете и братята на представителите на табашкия еснаф се обучават в чужбина и по-късно стават управители на кожарски търговски представителства в Македония и Влашко. След Кримската война в Ловеч се появяват първите търговци на манифактурни изделия и основават търговски дружества. През 1870 г. фирмата „Атанас Кунчев и Сие“ търгува с Цариград, Галац и Манчестър и поддържа свои магазини за манифактура в Плевен, Троян, Севлиево и други градове. Братя Дочеви имат кантора в Цариград и търгуват предимно с прежда и текстил. Френският търговец „мосю Стефан“ организира износ на пашкули и точена коприна за Марсилия (Уанкова, 2013, р. 21).

Изобр. 10. Пародвижеща мелница за брашно на Джорджо Момчев в местността Дервент до Търново
РИМ – Велико Търново

Традиционно развити отрасли в Шумен през Възраждането са кожарството, железарството и грънчарството. Бързо се разрастват и производствата, свързани с консумативните нужди на населението – бакалство, касапство, хлебарство, абаджийство и кожухарство. В града се създават 25 еснафски организации. През 60-те години на XIX в. търговските

и занаятчийските сгради в Шумен достигат до 1058. Манифактурната промишленост е слабо развита. Съществуват сведения за 8 централизиранни манифактури в областта на медникарството, абаджийството и обущарството. Основани са 17 големи търговски практики, свързани с износ на жито и железарски изделия и внос на манифактурни изделия (Djimaliev, 1960, pp. 85, 95 – 97). Разцветът на търговията е пряко свързан с развитието на занаятчийското производство през 40-те години на XIX в. В Шумен се издвигват търговците Сава х. Илиев, Андрей х. Жеков, Тодор х. Янев, Рали х. Мавридов. Те поддържат професионални контакти с Мала Азия, Сирия, Египет и Австрия. След Кримската война търговските връзки на шуменци се променят в посока Англия и Франция и трафикът на стоките се движи през пристанището във Варна (Yankova, 2013, p. 25).

Град Ески Джума (дн. Търговище) от 20-те години на XIX в. се оформя като стратегическо стопанско средище, пряко обвързано с ежегодните производствени и търговски изложения. Тук се обособява съсловieto на едрите търговци, които притежават магазини и складове за манифактура и бакалски стоки за вътрешния пазар. Паралелно с тази дейност те концентрират манифактурни и колониални стоки, които изнасят през пристанищата във Варна и Русе за Цариград и множество икономически центрове в пределите на Османската империя. Градът се превръща в поле за издвигане на чуждестранни и български търговци от Търново, Шумен, Преслав и Омуртаг. Сред водещите търговски фирми от Ески Джума се нареждат тези на Киро Банов, Никола Бостанджиев, Куцар Киров, Марко х. Вълчев, Хаджи Ангелови, братя Бърневи и др. (Yankova, 2013, p. 26).

През същия период градовете Сливен и Котел и близките до тях селища, оформят специализиран стопански район в областта на абаджийското производство и вълнено-текстилната промишленост. Разпръснатите манифактури и протоеиндустрии са широко разпространени в Котел, Ичера, Жеравна, Медвен, Тича и Градец. Те предопределят и развитието на индустрията, свързана с откриването на първата текстилна фабрика в Сливен през 1834 г. В Сливен и прилежащия район са регистрирани над 130 стопански инициативи за създаване на търговски, кредитни и акционерни дружества или организирани манифактурни производства (Roussev, 1996, 21, 40, 140, 272 – 291).

Възрожденският Пловдив се очертава като най-важното икономическо средище за южните български земи през XIX в. Около него гравитират редица по-малки градове и населени места. Занаятите с пазарна ориентация и търговията се считат за най-доходоносните. През османския период градът се оформя като център на карадемиджийския и ножарския занаят. До Кримската война тук са локализиранни 50 вида занаятчийски производства с 600 тезяха (работилници и продавници). Оръжейният занаят процъфтява през XVIII и XIX в. и е свързан с държавните доставки за армията. Производителите на огнестрелно и хладно оръжие са предимно турци и албанци, но сред тях има и българи оръжейници. Поради спецификата на това производство често отделните операции се изпълняват в специализирани работилници от майстори дюкмеджии (*затилъците*), чакмакчии (ударен механизъм), кондакчии (за изработване на ложите), дърворезбари, ювелири, златари и т. н. Изящно украсените и добре изработени оръжия са предпочитани от клиентите на местните пазари и големите панаири пред по-модерното оръжие, внасяно от Европа. В Пловдив тлофекчийството е обособено в отделен еснаф (Semerdjieva, 2006, pp. 99 – 112). Тясното обвързване на занаятите с търговията през целия XIX в. стои в основата на дейността на проспериращите

търговски фамилии Гюмюшгердан, Тъпчилешови, Гешови, Коюмджиев, Чалъкови, Чомакови и карловците Евлоги и Христо Георгиеви. Те търгуват активно с Цариград, малоазийските градове, Гърция и островите, Австро-Унгария, Англия и Франция. Осъществяват ограничени контакти с Нидерландия, Швейцария, Италия и достигат до Америка. Основните търговски кантори са локализирани в османската столица и в Средна Европа. Вносно-износната търговия е свързана предимно с текстил, аба, шаяк, готови дрехи, розово масло, дребен добитък, манифактура, ориз, царевича и различни земеделски продукти. Дребната търговска прослойка от бакали, кръчмари, механджии, търговци на галантерия и кинкалери поддържат около 100 големи и малки магазини (Genchev, 1981; Yankova, 2013, p. 27).

През XIX в. основен поминък на населението в Копривица са скотовъдството и производните му професии джелепство (доставки на добитък за големите имперски центрове) и бегликчийство (събиране на данък върху дребния добитък). От средата на столетието разцвет бележи и абаджийството. Натрупали добри капиталы, копривишени започват да наемат за строежите и украсяването на обществени и култови сгради най-добрите майстори джолгери от Пловдив, Одрин, Брацигово. В строежите на църквите „Успение на Пресвета Богородица“ и „Св. Никола“ до 1844 г. участват над 50 джолгери с неизвестен брой калфи и чираци (Mihova, 2021, pp. 128 – 148).

Към средата на XIX в. в Стара Загора има 35 еснафски сдружения. В тях участват първоначално и българи, и турци, а по-късно се разделят по народностен признак. Богатите еснафски организации, каквато е на кафтанджииите, заделя значителни средства за строежи на училища, мостове, обществени сгради и чешми. Благоприятно за развитието на града като търговско средище се оказва кръстопътното географско положение между р. Дунав и Беломорието и между долината на р. Марица и Черно море. През града преминават големите търговски кервани от Русия, Унгария, Влашко и Молдова (Yankova, 2013, pp. 27, 35).

През Възраждането Кюстендил се оформя като тържище на селскостопански стоки, желязо, сребро, олово, мед и злато, занаятчийски произведения, суровини, обработени кожи, керамика. Градът е един от основните доставчици на дребен рогат добитък – овце за столицата Цариград. Вътрешната търговия е организирана в няколко специализирани пазара – за дърва, кожи и животни. Те са разположени пред градските порти и в покрити капани на чаршията. Кюстендилските търговци работят активно с икономическите центрове Виена, Солун и Цариград. Стопанските мрежи и контакти достигат до Централна и Западна Европа, Мала Азия и африканското крайбрежие (Yankova, 2013, p. 27).

Горна Джумая (дн. Благоевград) се развива като център на транзитната търговия. В началото на XIX в. местните жители търгуват с мляко, кожи, добитък, масло и селскостопански продукти. Търговците изнасят своя стока предимно за София, Солун, Серес, Лом, Белград и Виена. През 1863 г. горноджумайският търговец Стоян Пиндура използва умело водния път по р. Струма, като товари дървен материал на салове и ги придвижва до пристанището в Солун (Yankova, 2013, pp. 27 – 28).

От началото на XIX в. София участва активно във вътрешнотърговския обмен. На територията на града се формират специализирани пазари – житеи до главната баня, солни, конски, говежди и лахни (зеленчуков) пазар в началото на Капан махала.

След Кримската война настъпва оживление и във външната търговия. Софийските търговци поддържат активни връзки с Виена и Цариград. Главните пътища за износ на стоки

преминават през Одрин за Цариград; през Кюстендил за Солун и Западна Европа, а от дунавските и черноморските пристанища – за Средна Европа (Kosev, 1976, pp. 85 – 90).

Градската икономика на Охрид се оказва слабо проучена, въпреки заявките на всички изследователи за нейната особена значимост за българските земи. Икономическият разцвет на града е отбелязан през 30-те и 40-те години на XIX в. в съзвучие с обновителните процеси в Османската империя. Охрид е разположен на главен търговски път за керваните, които преминават по оста Драч – Елбасан – Охрид – Ресен – Битоля – Солун. В този край са добре развити лозарството и градинарството. Градът разчита много и на риболова от Охридското езеро. През 1840 г. на градската чаршия, разположена на две улици, са отворени и действат 250 дюкяна. Тук е локализирано и тържището за жито и зърнени храни. Местните търговци изнасят стоки до близкия град Струга и с лодки по езерото – до албанския град Поградец. Охридчани са заети с множество производствени занаяти, като шапкарство, клоркчийство и златарство. Най-просперираният занаят в Охрид обаче остава кожухарството – свързан с изработката на кожени подплати и наметки (*клоркове*). Местните търговци предлагат готовата продукция на панаирите в Лайпциг, Узунджово и на столичния пазар в Цариград. Клоркчиите успешно търгуват и в градовете на Мала Азия. Сред известните охридски фамилии, заети с търговията и производството, се нареждат Попсимови, братя Паунчеви, Пармакови, Кецкарови, Точкови, Коцареви. От 1831 г. до 1855 г. значително нараства броят на работилниците и лицата, заети с кожухарство. До 1877 г. в този отрасъл работят 1600 души, т.е. около 20% от християнското население, и работните им места са предимно по домовете. Градските занаятчии участват активно и в социалните, образователните и духовните движения в селището. Кожухарската общност в Охрид поема ролята на българската община доста преди нейното институционализиране през 1869 г. Броят на кожухарските къщи драстично намалява в периода от 1878 г. до 1912 г. и това производство се концентрира в ръцете на две крупни капиталистически структури (Hristov, 2016, pp. 405 – 419).

От средата на XVIII в. до последните десетилетия на XIX в. в българските градове за нуждите на вътрешния и външния пазар се развиват от 60 до 100 самостоятелни занаята, като тенденцията е към непрекъснато нарастване, паралелно с растящите потребности на населението. Производствената специализация на българските територии въз основа на занаятите, домашните производства и манифактурните организации предопределя и развитието на протоиндустриите в български вариант. Както вече бе споменато, в това отношение българите не са новатори, а прилагат познатия опит на западноевропейските държави, съобразно действащите условия и търсенето на обширния имперски пазар (Roussev, 2011, pp. 85 – 86).

Приблизителният брой на съществуващите еснафски организации за този период е 50 и в тях се включват всички майстори, калфи и чираци. Корпоративните организации се създават за разрешаването на две основни задачи: първата е икономическа и е свързана с взаимна защита, премахване на конкуренцията, нормиране на пазарните цени и броя на работните дни в година, броя на наетите работници и техните възнаграждения; втората е политическа – консолидиране на българите в градовете и повдигане степенята на образование и култура. В първата половина на XIX в. според запазените кондики, устави и договори, еснафските сдружения действат като задължителна форма на организация за стокопроиз-

водителите в българските земи. През второто десетилетие на века еснафите с цялостната си дейност подпомагат новите производствени форми, работят заедно с големите производители и сключват договори за поръчки с промишлените предприятия – манифактури или фабрични индустрии. В подкрепа на тази теза е примерът с фабриката на Гюмюшгердан от 1849 г. Пръснатата на голяма територия манифактура в Пловдивско е под контрола на еснафската организация. Нарасналата активност и засилената благотворителност на корпоративните обединения през втората половина на XIX в. се свързват също и с новите функции на българските общини и развитието на борбите за църковна независимост и новобългарска просвета (Yankova, 2013, pp. 29 – 30, 40).

За институционалната и политическата роля на еснафите в европейските провинции на Османската империя най-точна формулировка дава Андреас Либератос. Според него те са „механизми за управление и за политическо и икономическо приобщаване на градските жители в реформиращата се османска система“ (Liberatos, 2019, p. 102). Тенденциите във всеки еснаф да се включват майстори от различни специалности, които работят на различни етапи от производствения процес, очертава важната роля на търговския капитал в организирането и разпространението на стоките (Liberatos, 2019, p. 115).

ТАБЛИЦА 1. Еснафски организации и развити производства в българските градове през XIX в.

Град	Еснафи (брой)	Най-развити производства	Литература
Пловдив	50	абаджийство, кожухарство, бакалство, кафеджийство, кръчмарство, ахтарджийство, железарство, тлюфекчийство, фучеджийство ¹⁵ , бахчеванство ¹⁶ , сапунджийство	(Semerdjieva, 2006, pp. 99 – 112; Yankova, 2013, p. 31; Liberatos, 2019, p. 103)
Карлово	6 – 7	абаджийство, гайтанджийство, астърджийство, басмаджийство, казанджийство, кулюмджийство	(Yankova, 2013, p. 32)

¹⁵ Фучеджии – бъчвари, кацари

¹⁶ Бахчеванджии – градинари

Търново	11, 22, 30	табачество, кожухарство, абаджийство, басмаджийство, терзийство, мутафчийство, копринарство, железарство	(Draganova, 1968, pp. 67 – 89; Yankova, 2013, pp. 32, 36; Atanasova, 2014, pp. 115 – 129).
Габрово	23	кожарство, гайтанджийство, железарство	(Tsonchev, 1929; Tsoneva, 2016, pp. 328 – 352)
Татар Пазарджик	24	абаджийство, арабаджийство, кафтанджийство, бакалство, механджийство	(Yankova, 2013, p. 34)
Стара Загора	35	кафтанджийство, дългерство	(Yankova, 2013, p. 35)
Сливен		абаджийство, пушкарство, месарство, кожарство, бакалство	(Yankova, 2013, p. 35; Roussev, 2011, pp. 88 – 89)
Плевен	21	терзийство, табачество, абаджийство, бояджийство, куломджийство, папукчийство, грънчарство, казанджийство	(Yankova, 2013, p. 36)
Русе	22	абаджийство, терзийство, кожухарство, табачество, кундурджийство, казанджийство, дългерство, ковачество, грънчарство, мутафчийство, сарачество, коларство, ханджийство	(Yankova, 2013, pp. 37 – 38)
Шумен	25	кожарство, железарство, грънчарство	(Yankova, 2013, p. 25)
Разград	7	ковачество, терзийство	(Yankova, 2013, p. 37)

Лом	17	табачество, кюркчийство, папукчийство, хлебарство, гемиджийство	(Toteva, 2005, pp. 14 – 25)
-----	----	---	-----------------------------

Съществена е разликата между еснафското и протоиндустриалното производство. Разрастването на търговските мрежи в провинциите на Османската империя създава условия за междурегионално търсене. Домашното производство, възникнало първоначално като допълнително доходоносно занимание, се превръща в основно средство за препитание на цели селища. Тези процеси не са изолирано явление за нашата действителност. Те се наблюдават в цяла Европа и стават обект на проучванията на съвременното течение от стопански историци, чийто основоположник е Франклин Менделс с „теория на протоиндустриализацията“ (Liberatos, 2019, pp. 329 – 331). Разминаването между общоприетите теории за генезиса на модерния капитализъм и марксисткия модел с конкретните резултати от регионалните проучвания, провеждани в различни европейски държави през XX в., е главната причина да се търсят нови подходи и решения. Според приетата дефиниция за протоиндустриализацията през 1982 г. градовете са мястото за реализация на регионалната продукция, в редица случаи за нейното довършване в централизирани и специализирани работилници. Те се явяват и седалище на търговците – организатори на протоиндустриални производства. Три са основните критерии за наличие на подобна ситуация и те присъстват едновременно: селски индустрии, реализация на продукцията на външните пазари и симбиоза между промишленост и земеделие в отделните региони (Yaneva, 2000, pp. 99 – 102).

Сред основните белези за наличие на протоиндустриални форми могат да се посочат специализацията на големи райони в занаятчийското производство с търговска насоченост, както и основната роля на капиталиста предприемач от града, който приобщава неплодородни региони или такива с липса на еснафски организации и упражнява контрол. Протоиндустриализацията може да се представи и като процес на промяна в начина на производство (Liberatos, 2019, pp. 329 – 331).

В своя монографичен труд, посветен на възрожденския Пловдив, Андреас Либератос посочва, че еснафските организации на късните Балкани могат да бъдат разбрани и разтълкувани от изследователите само ако се разграничат корпоративните сдружения за износ към далечни пазари от тези, които задоволяват нуждите на вътрешния пазар. Първите проявления гарантират динамиката и икономическия и социален разцвет на селищата (Liberatos, 2019, pp. 421 – 422).

В този ред на мисли, изследователят Мартин Иванов посочва като основни фактори за текстилния бум и ръста на производство в българските земи от 40-те до 70-те години на XIX в. разрастването на градовете, стопанската либерализация и демографския растеж. След Кримската война и до 70-те години на XIX в. външната търговия на българите се повишава до 1,47% за година при спад от 2,3% за цялата Османска империя. Разминаването се дължи на факта, че различните региони се интегрират към световните пазари по различно време. Ръстът на външната търговия в българските земи е сравним с провинциите на империята в Източното Средиземноморие и Египет. Българските земи успешно понасят нарастващата вълна на деиндустриализация в текстилния сектор от „центъра“ към „перифе-

рията“ в световен мащаб и дори успяват да съперничат в известна степен на европейския внос за Балканите и Близкия изток. В основата на успеха е внедрената прединдустриална занаятчийска технология. Руско-турската война от 1877 – 1878 г. отваря пътищата на свободното княжество България към останалия свят, но за нещастие, тези процеси са съпътствани от продължителен спад и стагнация в земеделието (Ivanov, 2021, pp. 56, 72 – 73).

4. „Несъстоялата“ се индустриализация от 40-те до 70-те години на XIX век

Проблемът за зараждането на индустрията в днешните български земи привлича вниманието на няколко поколения изследователи, които подхождат към него от различни позиции. Въпросите кога, къде и колко са българските фабрики до Освобождението, остават открити и до днес, тъй като липсват точна и категорична преценка и анализ за тези стопански инициативи и нововъведения.

Фабриките, като продукт на индустриализацията, достигат до Османската империя (в частност до Балканите и до българите) през първата половина на XIX в. Техният брой очертава до каква степен тази новост е усвоена от местната икономика. В статистически годишник и анкета, публикувани в началото на XX в., се посочва, че до 1879 г. в България има 20 индустриални предприятия, от които 9 мелници, 5 кожарници, 4 текстилни фабрики, 1 пивоварна и 1 метална работилница (Statisticheski godishnik, 1910, p. 295; Anketa, 1912, pp. 16 – 17).

Същите данни са възприети и цитирани от първите изследователи, които работят по проблематиката (Todorov, 1933, p. 5; Nathan, 1957, p. 205). В своята книга за капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в., издадена през 1968 г., Константин Косев отбелязва, че през периода са „съществували 11 фабрики, съоръжени с модерни европейски машини, движени понякога от парна сила“, от които: 2 копринени фабрики в Търново и Стара Загора, 1 фабрика за барут в Русе, 4 текстилни фабрики в Сливен, Карлово, София и Пловдив, 1 корабостроителница в Русе, 1 парна дъркорезница в Кричим, 1 работилница за ремонт на локомотиви и вагони в Русе и 1 печатница в Русе) (Kosev, 1968, pp. 119 – 120, 127).

В обзорния труд на Жак Натан, Веселин Хаджиниколов и Любен Беров, издаден през 1969 г. и посветен на икономическата история на България, представянето на фабриките до Освобождението не е направено отделно, а като продължение и надграждане на манифактурното производство. Фабричните предприятия се разглеждат като проява на машинната индустрия. Не е посочен точен брой, но по-специално внимание е отделено на десетина по-големи предприятия, а други са разгледани групирани според вида производство: текстилни фабрики, фабрики в копринарството, парни мелници, спиртоварство, стъklarство, фабрики за кибрит, за хартия, за сапун, за ракия, за бира, дървопреработвателни фабрики и др. (Nathan, Hadjinikolov, Berov, 1969, pp. 246 – 249).

През 1972 г. Николай Тодоров в своята монография, посветена на балканския град през XV – XIX в., позовавайки се на турски истории, посочва, че в цялата Османска империя „за едно-две десетилетия със субсидии от държавата били създадени не по-малко от 15 фабрики, построени по европейски образец и с машини, внесени отвън“ (Todorov, 1972, p. 267).

В друго обзорно съчинение, посветено конкретно на историята на индустрията в Бъл-

гария, Любен Беров и Димитър Димитров отбелязват, че до Освобождението у нас са съществували „към двадесетина фабрики, повечето съоръжени с модерни вносни или местно производство машини и друга техника, които по нищо не отстъпвали на западноевропейските фабрики“. В тях се е използвал наемен труд, като във фабриките са работели 1000 души наемни работници, а в манифактурите – към 5000 души (Беров, Димитров, 1990, р. 33).

Изобр. 11. Табахана в Севлиево, 1873 г.
Исторически музей – Севлиево

В „Стопанска история“ на Любен Беров специално се отбелязва създаването през 1834 г. на Сливенската текстилна фабрика, както и второ подобно предприятие в Пловдив през 1848 г. Според него „до 1877 г. били направени още около 40 опита за създаване на фабрични предприятия, които с изключение на три били повече или по-малко дребни по мащаби и нетрайни“ (Беров, 1999, р. 325).

Според цитираните публикации броят на фабричните предприятия в българските земи до Освобождението варира между 11 и 40. Причините за различния им брой са няколко, но основната е в смисъла, който се влага в понятието „фабрика“ (Roussev, 2016, р. 35).

В марксистката историография основният критерий за наличието на фабрично предприятие е използването на наемен труд (Mladenov, 1961). В стремежа да се докаже по-ранното зараждане на българската работническа класа, като се доближи по време до Западна Европа, или поне до съседните балкански страни, се появяват все повече предприятия и се класифицират като фабрични.

През 1954 г. Христо Гандев аргументирано защитава тезата, че манифактурното производство трябва да се разглежда като елемент на промишлеността и в тази връзка, той поставя въпроса какъв е действителният брой на манифактурните и фабричните работилници в българските земи през Възраждането (Gandev, 1954, р. 81).

Същият въпрос е поставен от Иван Русев през 2016 г. Анализирайки всички научни постижения по темата за индустрията в „български вариант“, той предлага нова методика за проучване на броя и разпространението на „протофабриките“ и фабриките по нашите земи. Русев се позовава на утвърдените дефиниции за фабричното производство от Оксфордската „Енциклопедия на икономическата история“ (Roussev, 2016, pp. 33 – 55).

Според въведените определения, фабричната система притежава четири основни характеристики, които я различават от домашните или занаятчийски методи на производство, а именно: централизация и нарастваща скала на производството; висока технология, включваща механизация на производството и използването на нежива двигателна сила; нов тип организация (директен контрол върху работния процес и въвеждане на правила за работа, налагащи строга „фабрична дисциплина“, и иновации в манипулиране на стимулите за

работниците чрез различни форми на компенсация); по-широко разделение на труда, което изисква по-голяма координация на производствените дейности и позволява те да бъдат по-лесно механизирани (Мокут, 2003, р. 247). Въведено е и понятието „протофабрика“. Това са централизираните работилници, манифактури, които съществуват непосредствено преди и в началото на индустриалната революция. Те включват твърде обемни и енергоемки производствени процеси, за да могат да се извършат в домашни условия или в малък магазин, поради което са изнесени на ново място. Сред изброените са тепавици, доменни пещи и ковачници, стъкларници, пивоварни и работилници за производство на хартия, използващи водна или парна двигателна сила. Към тази категория е отнесена „Манифактурата Сохо“ на Матю Болтън, в която работят около 600 наемни работници и именно там Джеймс Уат създава и въвежда в употреба своята парна машина. Протофабриките притежават някои от характеристиките на фабриките. В тях също е въведена новата организация и подобрената производителност чрез малозабаритни машини, използването на водната енергия и на по-евтиния женски и детски труд (Мокут, 2003, р. 247).

В своето изследване Иван Русев посочва, че в „българските земи до 1878 г. се появяват и работят две фабрики и още десетина-петнадесет протофабрики“ (Roussev, 2016, р. 37). Това твърдение той доказва чрез систематизиране и анализ на значителен по обем материал от регионални и национални проучвания, публикувани документи и извори.

ТАБЛИЦА 2. Фабриките в българските земи до Освобождението (1878 г.)¹⁷

№	Год.	Собственик	Селище	Производство на:	Литература	Извори
1.	1834	Добри Желязков (1834 – 1836); гържавна (след 1836 г.)	Сливен	вълнен текстил	(Kozarov, 1934; Nathan, 1957, р. 199; Kosev, 1968, р. 64; Todorov, 1972, pp. 268 – 288)	архивни документи в НБКМ и турските архиви; пътеписи; мемоари
2.	1847/ 1848	М. и Д. Гюмюшгердан	с. Дермендере, Пловдивско	вълнен текстил	(Kosev, 1968, р. 128; Todorov, 1972, pp. 282 – 294)	архивни документи в ЦДА; пътеписи

ТАБЛИЦА 3. Фабриките в българските земи до Освобождението (1878 г.) – двигателна сила, брой работници, обем производство, машини

№	Год.	Собственик/ селище	Двигателна сила	Брой работници/ обем производство	Машини
1.	1834	Добри Желязков (1834 – 1836); гържавна (след 1836 г.) / Сливен	водна	400 – 500 души/ 100 000 тона годишно (60-те год.)	собствено производство и внос от Англия; 1865 г. – 100 тъкачни стана
2.	1847/ 1848	М. и Д. Гюмюшгердан / Дермендере	водна	57+88 (за помощни дейности) / 10 000 тона плат годишно	собствено производство и внос от Австрия; 14 стана

ТАБЛИЦА 4. Протофабрики в българските земи до Освобождението (1878 г.)

№	Год.	Собственик	Селище	Производство на:	Литература	Извори
1.	1858	Бонал	Стара Загора	коприна	(Kosev, 1968, pp. 89–90, 127; Roussev, 2016)	в. „България“; „Цариградски вестник“

17 Значителна част от информацията в таблиците е систематизирана в статията на Иван Русев. – В: Русев, И. Колко и кои са първите фабрики в българските земи до Освобождението (1878 г.)? Опит за извороведски и стопански анализ. Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. Т. 1. Градското стопанство в българските земи през вековете. Варна. 2016, с. 33 – 55.

2.	1860	Иван К. Калпазанов	Габрово	гайтан	Tsonchev, 1996, pp.519 – 526, 610 – 625; Gandev, 1954, pp. 94 – 104; Kosev, 1968, p. 83)	архивни документи; мемоари
3.	1861	Д. Викенти, Ст. Карагьозов	Търново; Габрово	коприна; спирт; брашно	(Tsonchev, 1996, p. 329; Mladenov, 1961, p.16; Kosev, 1968, pp. 88 – 89, 127 – 128; Atanasova, 2014; Ivanov, 2021)	пътеписи; в. България; в. Дунав
4.	1864 – 1890	Братя Манолови, Димитър Балеv и Каная Зааде Хасан	Сливен	вълнен текстил	(Kozarov, 1934, pp. 6 – 7; Kosev, 1968, pp. 64 – 65; Roussev, 1996, pp. 100 – 101)	мемоари; народна песен
5.	1865	държавна	Русе	печатница	(Simeonov, 1929, p. 28; Kosev, 1968, pp. 118, 120; Berov, Dimitrov (eds), 1990, pp. 31 – 32)	в. Македония
6.	1865	Ангел Попов	Килифарево	хартия	(Kosev, 1968, pp. 115 – 116; Atanasova, 2014)	в. Дунав; в. Турция; мемоари
7.	1866	английска, частна	Русе	ремонт на вагони и локомотиви	(Mladenov, 1961, pp. 17 – 18; Kosev, 1968, pp. 118, 128)	мемоари
8.	1866	Христо и Захари Гюрови	Самоков	спирт	(Kosev, 1968, p. 110)	в. Дунав; мемоари
9.	1867	държавна	с. Бали ефенди (Княжево), Софийско	вълнен текстил	(Mladenov, 1961, pp. 18 – 19; Kosev, 1968, pp. 67, 120)	в. Македония
10.	1868	Параходно дружество „Индарей Нехрие“	Русе	кораби	(Mladenov, 1961, p. 18; Kosev, 1968, pp. 116 – 117, 120, 128)	в. Дунав

11.	1869	Дружество на частни собственици, подкрепено от държавата	Самоков	добив на желязо и производст-во на пушки	(Kosev, 1968, pp. 92 – 95)	архивни документи; в. „Дунав“; пътеписи
12.	1870	Никола Р. Белоним	Панагюрище	вълнен текстил	(Nathan, 1957, p. 204; Kosev, 1968, p. 71)	в. Право
13.	1874	Ст. Ив. Кулюмджиоглу	с. Владая, Софийско	вълнен текстил	(Kosev, 1968, p. 67)	сведение в архивен документ
14.	1875	Иван Грозев	Карлово	вълнен текстил	(Kosev, 1968, pp.66 – 67, 128)	в. Македония; мемоари

ТАБЛИЦА 5. Протофабрики в българските земи до Освобождението (1878 г.) – двигателна сила, брой работници, обем производство, машини

№	Год.	Собственик/селище	Двигателна сила	Брой работници / обем производство	Машини
1.	1858	Бонал/ Стара Загора	пара	до 180 души/ до 5000 оки фина коприна	48 машини
2.	1860	Иван К. Калпазанов/ Габрово	водна	16 – 18 души/ 12 – 15 тона гайтан	собствено производство; 20 чарка, дарак и „вълче“
3.	1861	Д. Викенти, Ст. Карагьозов/ Търново; Габрово	пара	до 300 души; до 2000 kg коприна годишно	88 долапа, 20 предачни машини, парни котел и машина, внос от Италия и Австрия
4.	1864 – 1890	Братя Манолови, Димитър Балеv и Каная Зааде Хасан/ Сливен	водна и животинска	15 души	20 стана, 2 предачни машини, 3 дарака, 1 машина за развличване, 1 бояджийница
5.	1865	Държавна печатница/ Русе		52 души	австрийска печатарска машина „Кайзер“
6.	1865	Ангел Попов/ Килифарево		до 4500 оки хартия годишно	
7.	1866	Английска, работилница за ремонт на вагони и локомотиви/ Русе		35 души	
8.	1866	Христо и Захари Гюрови/ Самоков	пара	7800 оки спирт годишно	

9.	1867	Текстилна работилница/ с. Бали ефенди (Княжево), Софийско		100 души/ до 20 000 м плат годишно	машини внос от Белгия и Австро-Унгария (от Бърно – 1869 г.)
10.	1868	Параходно дружество „Индарей Нехрие“/ Русе	пара	30 души	парна машина, парен котел, леярнен отдел
11.	1869	Дружество за изграждане на фабрика за добив на желязо и производство на пушки / Самоков		обединение на 15 души „фабрикатори“	
12.	1870	Никола Р. Белонит/ Панагюрище			
13.	1874	Ст. Ив. Кулюмджюглу/ с. Владая, Софийско			227 502 гр. вложен капитал
14.	1875	Иван Грозев/ Карлово	водна	26 души	машини, собствено производство и внос от Австро-Унгария; 3 дарака, 8 стана, няколко предачни машини с 350 вретена.

Началото на османската индустриализация е поставено при управлението на султан Селим III (1789 – 1807), но реалните постижения Османската индустриална революция постига едва при следващите султани – Махмуд II (1808 – 1839) и Абдул Меджид I (1839 – 1861), когато се появяват и някои от най-големите предприятия, изградени с основната цел да обслужват новосъздадената редовна османска армия. Примери в това отношение са предачната фабрика близо до Еюп (1827 г.); работилницата за щавене на кожи и производство на ботуши в Бейкос и хартиената фабрика в Ункяр искеlesi, трансформирана в последствие в манифактура за производство на платове. Всички споменати стопански инициативи са открити в началото на 30-те години на века. Те са последвани от леярната за оръдия в Топхане и фабриката за производство на пушки в Долмабахче. Своеобразен пик в индустриализацията на империята настъпва през следващия период от 1841 – 1842 г. до навечерието на Кримската война. Тогава е задействана мащабна държавна програма за индустриално развитие, която обаче се оказва неефективна пред силната конкуренция на индустриите в Европа (Clark, 1974).

Двете български фабрики са създадени именно в периода на интензивната индустриализация в Османската империя – втората четвърт на XIX в. Всички останали опити на българска територия са от третата четвърт на века.

Сливенската текстилна фабрика и фабриката на Гюмюшгердан в с. Дермендере, Пло-

вдивско, са производствени здания с ясно изразена централизация и нарастваща скала на производството; с висока за времето технология; с нов тип организация и с широко разделение на труда. Сливенската фабрика е държавна, но нейното начало е поставено от една частна инициатива, дело на Добри Желязков от Сливен. В търсене на инвестиции, сливеният фабрикант установява договорни отношения с Високата порта и така си осигурява както нейното покровителство, така и огромна финансова подкрепа за амбициозния проект (Roussev, 1995; Roussev, 1998). Още в началото на своето съществуване фабриката е посетена и детайлно инспектирана от безспорно водещата фигура на османската индустриализация – барутчи башията Ованес бей Дадиан.

За нейното значение на Балканите Николай Тодоров посочва следното: „...по външен вид и оборудване, но и по техническо-организационна структура сливенията фабрика не се отличава от съвременните европейски предприятия. Предприятието отговаряло на тогавашните изисквания за фабрична промишленост“ (Todorov, 1972, p. 288).

Фабриката на Гюмюшгердан е по-малка от сливенията като капацитет и обем на производството, но няма никакви съмнения в нейната характеристика – тя е типично частнокапиталистическо фабрично предприятие, което възниква и действа, за да задоволява същия имперски пазар. Доброто познатство на нейните собственици с пловдивския валия им осигурява редовно изкупуване на продукцията за нуждите на армията и така фабриката просъществува дълго време (Todorov, 1972, pp. 282 – 294).

Всички останали опити за създаване на фабрични предприятия в българските земи до Освобождението са с кратко съществуване. Повечето от тях са в резултат на частна инициатива и с участието на чужд капитал. Производството е насочено предимно към свободния пазар, но има и такива, които са предназначени да задоволяват нуждите на военната сфера и администрацията на местно ниво. По своята организация и капацитет изброените стопански начинания не водят до създаването на фабрики, а носят белезите на централизирани манифактури или протофабрики, ако се възприеме терминологията от Оксфордската енциклопедия. За тези производствени структури липсват надеждни исторически извори – султански заповеди, договори, главни дружествени книги и т.н., които да потвърждават тяхното институционализиране.

5. Заключение

Настъпващите промени в градската икономика са белязани от свежия полъх на европейското обновление и културно съзидание и са резултат от продължителен и многопластов процес. Той започва от средата на XVIII в. и завършва през втората половина на XIX в. Занаятите се превръщат в гръбнак на градската икономика с регламента на султанския ферман на Мустафа III Хан от 1773 г., според който еснафските сдружения получават вътрешна автономия и държавна закрила. След края на Кримската война проведените реформи и установената зависимост на Турция от Великите сили предопределят развитието на стопанството на капиталистическа основа. Въпреки това до Освобождението еснафските организации запазват част от ръководните и представителните си функции. В градовете по българските земи живеят около 500 000 българи – основна стопанска сила и работна ръка. През целия XIX в. занаятчийски християни поемат ръководството на управителните

тела на корпоративните организации и се превръщат в двигатели на новите капиталистически структури в градска среда. Появяват се по-развити производствени и организационни форми, като манифактурите и търговските дружества. Ускоряват се обхватът и мащабите на търговския обмен на вътрешния и външния пазар. Манифактурният модел на производство и прохождащата фабрична промишленост са „големите събития“, които бележат стопанското развитие от 40-те до 70-те години на XIX в. Градската икономика продължава да се крепи на занаятите и те запазват своята устойчивост до първите десетилетия на XX в.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Anketa. 1912. A survey on the industry that is favoured by the state in the 1909. *General review*. [Анкета. 1912. Анкета на насърчаваната от държавата индустрия през 1909 г. *Общ преглед*].
- Arnaudov, M. 1931. *From the Kotel's past. Settling, imminent persons, economics, folklore*. Sofia: publishing house "Grafika". [Арнаудов, М. 1931. Из миналото на Котел. Заселване, бележити личности, стопански живот, фолклор. София: печатница „Графика“].
- Atanasova, S. 2014. *The trade companies from Tarnovo in the Revival period. Models for economic development*. Veliko Tarnovo: Faber publishing house. [Атанасова, С. 2014. Търновските търговски дружества през Възраждането. Модели за стопанско развитие. Велико Търново: Изд. „Фабер“].
- Atanasova, S. 2016. Lyaskovets. Crafts and trade in the Revival period. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 1. Varna, pp. 287 – 307. [Атанасова, С. 2016. Лясковец. Занаяти и търговия през Възраждането. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 1, с. 289 – 307].
- Atanasova, S. 2016a. Gorna Oriahovotsa – trade and trade relationships in the 18th – 19th centuries. *Proceedings of the Regional Museum of History*. Vol. XXXI. Veliko Tarnovo: Faber publishing house, pp. 153 – 166. [Атанасова, С. 2016а. Горна Оряховица – търговия и търговски връзки през XVIII – XIX в. *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, Т. XXXI. Велико Търново: Изд. „Фабер“, с. 153 – 166].
- Atanasova, S. 2023. Confirmation letter of the guild of the goat-hair rugs makers in Tarnovo from the 6th of November, 1872. *Istoriya-History*, no. 4, pp. 366 – 384. [Атанасова, С. 2023. Съгласително писмо на мутафчийския еснаф в Търново от 6 ноември 1872 година. *История*, кн. 4, с. 366 – 384].
- Bakardjieva, T. 2004. The market – the urban space – the people. With a special attention to Ruse in the Ottoman period. In: *Fairs, markets and trade centres on the Bulgarian lands*. Veliko Tarnovo: Faber publishing house, pp. 44 – 54. [Бакърджиева, Т. 2004. Пазарът – градското пространство – хората. С нарочен поглед към Русе през османския период. В: *Панаири, пазари, тържища в българските земи*. Велико Търново: Изд. „Фабер“, с. 44 – 54].
- Bakardjieva, T. 2005. The trader and the city. (Ruse 17th – 19th centuries). *Proceedings of the Regional museum of History – Ruse*, Vol. IX, Ruse, pp. 299 – 307. [Бакърджиева, Т. 2005. Търговецът и градът. (Русе XVII – XIX век). *Известия на Регионален исторически музей – Русе*, Т. IX, Русе, с. 299 – 307].
- Berov, L. 1976. *The movement of the prices on the Balkans in the 16th – 19th centuries and the European evolution of the prices*. Sofia: Bulgarian Academy of Science (BAS). [Беров, Л. 1976. Движението на цените

- на Балканите през XVI – XIX век и европейската революция на цените. София: БАН].
- Berov, L., D. Dimitrov. 1999. *Development of the industry in Bulgaria 1834 – 1947 – 1989*. Sofia, Nauka i izkustvo publishing house. [Беров, Л., Д. Димитров. 1999. *Развитие на индустрията в България 1834 – 1947 – 1989 г.* София: Изд. „Наука и изкуство“].
- Berov, L. 1999. *Economic history. Economic development of the world from the Ancient times until today*. Sofia: Planeta Book house. [Беров, Л. 1999. *Стопанска история. Икономическо развитие на света от Древността до наши дни*. София: Изд. „Планета“].
- Berova, D. 2006. Development and problems in the crafts production in the region of Yambol (1878 – 1944). *Folklore crafts. Past, present, future*. Vol. I. Gabrovo: Faber, pp. 76 – 86. [Берова, Д. 2006. Развитие и проблеми на занаятчийското производство в Ямболско (1878 – 1944). *Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще*. Т. I. Габрово: Изд. „Фабер“, с. 76 – 86].
- Bogorov, I. 1963. *Chosen works*. Sofia: Bulgarian author. [Богоров, И. 1963. *Избрани произведения*. София: Изд. „Български писател“].
- Buchinski, D., S. Georgieva. 1959. *The old goldsmiths in Vratza*. Sofia: BAS. [Бучински, Д., С. Георгиева. 1959. *Старото златарство във Враца*. София: БАН].
- Clark, E. C. 1974. The Ottoman Industrial Revolution. *International Journal of Middle East Studies (IJMES)*. Cambridge University Press, year 5, book 1, pp. 65 – 76. [Кларк, Е. К. 1974. Османската индустриална революция. *Международен журнал на проучванията за Близкия изток*. Кеймбридж юнивърсити прес, год. 5, кн. 1, с. 65 – 76].
- Dabkova, D. 2012. For the craft of the goats-wool rugs makers in Tryavna. *Folklore crafts. Past, Present, Future*. Vol. VII. Gabrovo: Faber publ. house, pp. 140 – 150. [Дабкова, Д. 2012. За мутафчийският занаят в Трявна. – *Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще*. Т. VII. Габрово: Изд. „Фабер“, с. 140 – 150].
- Дамуанов, С. 1967. *The region of Lom in the Revival period*. Sofia: Otechestven front. [Дамянов, С. 1967. *Ломският край през Възраждането*. София: Отечествен фронт].
- Дамуанов, С. 1968. *France and the Bulgarian national revolution*. Sofia: BAS. [Дамянов, С. 1968. *Франция и българската национална революция*. София: БАН].
- Dencheva, R. 2006. The craft of making wooden measuring pots in Gabrovo region. *Folklore crafts. Past present, future*. Vol. I. Gabrovo: Faber, pp. 142 – 146. [Денчева, Р. 2006. Кринчарството в Габровско. *Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще*. Т. I. Габрово: Изд. „Фабер“, с. 142 – 146].
- Dobrev, P. 2016. The Holevichs and Kotel – from the proto-industry towards capitalistic agriculture. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 1, pp. 308 – 327. [Добрев, П. 2016. Родът Холевич и Котел – от протоиндустрия към капиталистическо земеделие. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 1, с. 308 – 327].
- Dokumentī, 1940. *Documents from the Bulgarian history*. Vol. III. Sofia: BAS. [Документи, 1940. *Документи за българската история*. Т. III. София: БАН].
- Dokumentī, 1961. *Documents from the Bulgarian history*, Vol. VI. Sofia BAS. [Документи, 1961. *Документи за българската история*, Т. VI. София: БАН].
- Dokumentī, 1963. *Documents for the Bulgarian history from the German archives (1829 – 1877)*, Sofia: BAS. [Документи, 1963. *Документи за българската история из германските архиви (1829 – 1877)*. София: БАН].
- Draganova, T. 1968. Economic development of the city of Veliko Tarnovo in the period of the Revival,

- (Short historical overview). *Proceedings of the Regional museum of History – V. Tarnovo*, Varna: State publishing house, pp. 67 – 89. [Драганова, Т. 1968. Икономическо развитие на гр. В. Търново през епохата на Възраждането. (Кратък исторически преглед). *Известия на Окръжния исторически музей – В. Търново*. Варна: Държавна печатница, с. 67 – 89].
- Djumuliev, G. 1960. Economic development of Shumen (Kolarovgrad) in the period of the Turkish domination (Short historical overview). *Proceedings of the People's museum of Kolarovgrad*, Vol. I. Shumen pp. 83 – 99. [Джумалиев, Г. 1960. Икономическото развитие на гр. Шумен (Коларовград) през епохата на турското владичество. (Кратък исторически преглед). *Известия на Народния музей – Коларовград*, Т. I. Шумен, с. 83 – 99].
- Frenski paterisi. 1981. *French chronicles for the Balkans*. Sofia: Nauka i izkustvo press. [Френски пътеписи за Балканите. 1981. София: Изд. „Наука и изкуство“].
- Gandev, H. 1944. The trade circulation of Europe with the Bulgarian lands in the 18th and the beginning of the 19th centuries. *Problems of the Bulgarian Revival*. Sofia: University publishing house. pp. 395 – 425. [Гандев, Х. 1944. Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX век. *Проблеми на Българското възраждане*. София: Университетска печатница, с. 395 – 425].
- Gandev, H. 1954. To the history of the industrial capitalism in Bulgaria in the Revival period. *Istoricheski pregled – Historical review*, year X, no. 2, pp. 81 – 116. [Гандев, Х. 1954. Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането. *Исторически преглед*, г. X, кн. 2, с. 81 – 116].
- Gandev, H., N. Todorov. 1957. From the history of the industrial capitalism in Bulgaria in the period of the Turkish slavery. *The questions of the History*, no. 5, pp. 143 – 150. [Гандев, Х., Н. Тодоров. 1957. Из истории развитие промышленного капитализма в Болгарии в период турецкого ига. *Вопросы истории*, кн. 5, с. 143 – 150].
- Gandev, H. 1976. *The April uprising – 1876*. Sofia: Nauka i izkustvo publishing house. [Гандев, Х. 1976. *Априлското въстание – 1876 г.* София: Изд. „Наука и изкуство“].
- Ganchev, S. 1996. *Svishtov. A contribution to its history. Phototype publication from 1929*. Svishtov: International foundation: "Aleko Konstantinov". [Ганчев, С. 1996. *Свищов. Принос за историята му. Фототипно издание от 1929 г.* Свищов: Международна фондация „Алеко Константинов“].
- Genchev, N. 1981 *The Revival-time Plovdiv*. Plovdiv: "Hristo G. Danov" publishing house. [Генчев, Н. 1981. *Възрожденският Пловдив*. Пловдив: Изд. „Христо Г. Данов“].
- Glushkov, H. 1975a. *The trade relationships of England with the Bulgarian lands from the 30s of the 19th century until the Liberation of Bulgaria*. Veliko Tarnovo, Veliko Tarnovo University, candidate's dissertation. [Глушков, Х. 1975а. *Търговските връзки на Англия с българските земи от 30 години на XIX век до Освобождението*. Велико Търново: ВТУ кандидатска дисертация].
- Glushkov, H. 1975b. A Bulgarian company in Manchester until the Liberation. *Ages*. No. 4, pp. 31 – 38. [Глушков, Х. 1975б. Българска фирма в Манчестър до Освобождението. *Векове*, кн. 4, с. 31 – 38].
- Grancharov, M. 1984. The trade with cereals in the region of Pleven in the 60-s and the 70-s of the 19th century. *Proceedings of the Museums of the North – West Bulgaria*, Vol. IX, pp. 135 – 148. [Грънчаров, М. 1984. Търговията със зърнени храни в Плевенския край през 60-те и 70-те години на XIX век. *Известия на музеите в Северозападна България*, Т. IX, с. 135 – 148].

- Grancharov, M. 1985. The Trade with cattle and husbandry in the Region of Pleven in the 50-s and 70-s of the 19th century. *Proceedings of the museums of the North-West Bulgaria*, Vol. X, pp. 121 – 134. [Грънчаров, М. 1985. Търговията с добитък и суватчийството в Плевенския край през 50 – 70-те години на XIX век. *Известия на музеите в Северозападна България*, Т. X, с. 121 – 134].
- Grancharov, M. 1989. *Pleven and the Region of Pleven in the Revival period*. Sofia: Otechestven front. [Грънчаров, М. 1989. *Плевен и Плевенският край през Възраждането*. София: Отечествен фронт].
- Harizanov, V. 1977. The production and trade with silk with North-west Bulgaria in the second quarter of the 18th and first quarter of the 19th centuries. *Proceedings of the Bulgarian historical association*, book 30, pp. 57 – 69. [Харизанов, В. 1977. Производството и търговията със свила в Северозападна България през последната четвърт на XVIII и първата четвърт на XIX век. *Известия на Българското историческо дружество*, кн. 30, с. 57 – 69].
- History of Vratsa*. 1976. Part I – II. Sofia: Otechestven front publishing house. [История на град Враца. 1976. Ч. I – II. София: Издателство на Отечествения фронт].
- Hristov, D. 2016. The urban economics of Ohrid (19th – 20th c). *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 1, pp. 405 – 419. [Христов, Д. 2016. Градското стопанство на Охрид (XIX – XX в.). *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 1, с. 405 – 419].
- Ivanov, M. *Against the Current: The Bulgarian Textile Industry, 1800 – 1912*. Sofia: Siella. [Иванов, М. *Срещу течението: Българската текстилна промишленост, 1800 – 1912 г.* София: Сиела].
- Ivanova, E. 2006. Gypsy crafts in the region of Stara Zagora in the Revival. *The folklore crafts. Past, present, future*. Vol. I. Gabrovo: Faber publishing house, pp. 177 – 182. [Иванова, Е. 2006. Цигански занаяти в Старозагорско през Възраждането. *Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще*. Т. I. Габрово: Изд. „Фабер“, с. 177 – 182].
- Ilieva, V. 2006. The fulling in the region of Gabrovo – development and decline. *The Folklore crafts. Past, Present and future*. Vol. I. Gabrovo: Faber publishing house, pp. 133 – 141. [Илиева, В. 2006. Тенавичарството в Габровско – развитие и упадък. *Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще*. Т. I. Габрово: Изд. „Фабер“, с. 133 – 141].
- Ihchiev, D. 1907. Guild's documents and guilds in Turkish times. *A magazine of the Bulgarian economic society*, book 7, pp. 445 – 461. [Ихчиев, Д. 1907. Еснафски документи и еснафски организации в турско време. *Списание на българското икономическо дружество*, кн. 7, с. 445 – 461].
- Ishirkov, A. 1927. The city of Shumen – geographical and regional features. In: *Kliment Tarnovski – Vasil Drumev*. Sofia: publishing house Hudozhnik, pp. 5 – 28. [Иширкоф, А. 1927. Град Шумен – по-селищно географски чертици. В: *Климент Търновски – Васил Друмев*. София: печатница „Художник“, с. 5 – 28].
- Katsarov, V. 1999. *A material for the past of Berkovitsa*. Vol. 1 Berkovitsa publishing house. Patriotic society. [Кацаров, В. 1999. *Градиво за миналото на Берковица*. Т. 1. Изд. Берк. Родолубиво общество].
- Kisimov, P. 1897. *The historical things. My memories*. Plovdiv. [Кусимов, П. 1897. *Историческите работи. Моите спомени*. Пловдив].
- Kozarov, G. 1934. *The genealogy of the Haji Slavchovs from the town of Veliko Tarnovo*, Sofia: publishing house Hudozhnik. [Козаров, Г. 1934. *Родословието на семействата хаджи Славчови от гр. Велико Търново*, София: печатница „Художник“].
- Kosev, D. 1956. To some problems from the history of Bulgaria in the 18th and the beginning of the 19th

- century. *Istoricheski pregled – Historical review*, year XII, no. 3, pp. 26 – 62. [Косев, Д. 1956. Към някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XIX век. *Исторически преглед*, г. XII, кн. 3, с. 26 – 62].
- Kosev, D., H. Hristov, N. Todorov and co. 1985. *History of Bulgaria*, Vol. V, Sofia: BAS, pp. 5 – 60. [Косев, Д., Х. Христов, Н. Тодоров и колектив. 1985. *История на България*, Т. V, София: БАН, с. 5 – 60].
- Kosev, K. 1968. *On the capitalistic development of the Bulgarian lands in the 60-s and 70-s of the 19th century*. Sofia: Publishing house of BAS. [Косев, К. 1968. *За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в.* София: Изд. на БАН].
- Kosev, K. 1973. Studies on the genesis of the capitalism of the urban economics. In: *Problems of the Bulgarian historiography in the World War II*. Sofia: Nauka and Izkustvo publishing house, pp. 282 – 285. [Косев, К. 1973. *Изследвания върху генезиса на капитализма в градското стопанство. В: Проблеми на българската историография след Втората световна война.* София: Изд. „Наука и изкуство“, с. 282 – 285].
- Kosev, K. 1976. The economic development of Sofia after the Crimean war until the Liberation. *Serdica – Sredets – Sofia*. Vol. 1. Sofia: Otechestven front, pp. 75–109. [Косев, К. 1976. Стопанското положение на София след Кримската война до Освобождението. *Сердика – Средец – София*, Т. 1. София: Отечествен фронт, с. 75 – 109].
- Kosev, K. 1987. Social and economic development of Gabrovo in the Second quarter of the 19th century. *History of Gabrovo*. Sofia. [Косев, К. 1987. Обществено-икономическото развитие на Габрово през втората четвърт на XIX в. *История на Габрово*. София].
- Krusev, P. D. 1942. *History of the Tarnovo's guild of the tailors according to its archives (1853 – 1919)*. Veliko Tarnovo. [Крусеv, П. Д. 1942. *История на Великотърновския терзийски еснаф според кондуките му (1853 – 1919)*. Велико Търново].
- Lilova, I. 2006. The production of plant-based items in the region of Gabrovo. *The folklore crafts. Past, present, future*, Vol. I. Gabrovo, Faber, pp. 147 – 159. [Лилова, И. 2006. Виларството в Габровския Балкан. *Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще*. Т. I. Габрово: Изд. „Фабер“, с. 147 – 159].
- Lyberatos, A. 2019. *Plovdiv from the Revival period: Transformation, hegemony and nationalism*. Sofia: Gutenberg publishing house. [Либератос, А. 2019. *Възрожденският Пловдив: Трансформация, хегемония, национализъм*. София: ИК „Гутенберг“].
- Manolova, N. 1995. The trader from the Revival period – examples for their economic and social conduct in the 19th century. *Past*, no. 3, pp. 42 – 48. [Манолова, Н. 1995. Възрожденският търговец – примери за стопанското и общественото му поведение от деветнадесети век. *Минало*, кн. 3, с. 42 – 48].
- Marinov, D. 2003. *History of the town of Lom and the region*, Sofia: Iztok – zapad publishing house. [Маринов, Д. 2003. *История на града Лом и Ломска околия*. София: Изд. „Изток-запад“].
- Markova, M. 2012. The crafts and the trade in Kurdjali between the Liberation and the Balkan war. *The Folklore crafts. Past, present, future*. Vol. VII. Gabrovo: Faber publishing house, pp. 29 – 51. [Маркова, М. 2012. Занаятите и търговията в Кърджали между Освобождението и Балканската война. *Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще*. Т. VII. Габрово: Изд. „Фабер“, с. 29 – 51].
- Mihov, N. 1968. *The population of Turkey and Bulgaria in the 18th and the 19th centuries*. Sofia: BAS.

- [Михов, Н. 1968. *Населението на Турция и България през XVIII и XIX в.* София: БАН].
- Mladenov, D. 1961. *About the appearance of a fabric proletariat in Bulgaria*. Sofia: Profizdat, publishing house. [Младенов, Д. 1961. *Поява на фабричен пролетариат в България*. София: Изд. „Профиздат“].
- Mokyr, J. (ed.), 2003. *The Oxford Encyclopedia of Economic History*, Vol. 3. Oxford University Press. [Мокур, Дж. (ред.), 2003. *Оксфордска енциклопедия на икономическата история*, Т. 3. Оксфорд юнивърсити прес].
- Moskov, M. 1910. *Past and future of Veliko Tarnovo's economics*. Tarnovo: printing house of N. M. Tserovski. [Москов, М. 1910. *Миналото и бъдещето на Велико Търново в икономическо отношение*. Търново: печатница на Н. М. Церовски].
- Moskov, M. 1925. *The beginning of the industry in Tarnovo*. Tarnovo: publishing house St. Fartunov and sons. [Москов, М. 1925. *Начало на индустрията в Търново*. Търново: Изд. „Ст. Фъртунов и Син“].
- Muhova, S. 2021. New data on the builder working in Koprivshitsa in the 19th century. *Istoriya-History*, year XXIX, no. 2, 2021, pp. 128 – 148. [Мухова, С. Нови данни за джолгерите, работили в Копривщица през XIX век. *История*, г. XXIX, № 2, 2021, с. 128 – 148].
- Nachov, N. 1927. *Kalofer in the past. 1807 – 1877*. Sofia: B. A. Kojuharov, publishing house. [Начов, Н. 1927. *Калофер в миналото. 1807 – 1877*, София: печатница „Б. А. Кожухаров“].
- Nathan, J. 1957. *The economic history of Bulgaria*. Sofia: publishing house Nauka i izkustvo. [Наман, Ж. 1957. *Стопанска история на България*. София: Изд. „Наука и изкуство“].
- Nathan, J., V. Hajinikolov, L. Berov and co. 1969. *Economic of Bulgaria*. Vol. I, Sofia: Nauka i izkustvo publishing house, pp. 197 – 276. [Наман, Ж., В. Хаджиниколов, Л. Беров и колекутив. 1969. *Икономика на България*, Т. I, София: Изд. „Наука и изкуство“, с. 197 – 276].
- Naydenov, I. 2016. Craftsman ship in Bulgarian lands as they were viewed by Pulievi (30s – 60s of the 19th c). *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 1, pp. 235 – 253. [Найденов, И. 2016. Занаятчийското производство в българските земи през погледа на братя Пулиеви (30-те – 60-те години на XIX в.). *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 1, с. 235 – 253].
- Nedkov, Ts. 1993. Some data on the industry and crafts in South Dobruja in the end of the 19th century. *Dobruja*, book 10, 1993, pp. 221 – 226. [Недков, Ц. 1993. Някои данни за индустрията и занаятите в Южна Добруджа в края на XIX в. *Добруджа*, кн. 10, 1993, с. 221 – 226].
- Nikov, P. 1934. *The Bulgarian Revival in Varna, and the region. Bishop Yoakim and his correspondence*. Sofi: Court press house. [Ников, П. 1934. *Българското Възраждане във Варна и Варненско. Митрополит Йоаким и неговата кореспонденция*. София: Придворна печатница].
- Paskaleva, V. 1957. Economic input of Austria on the Bulgarian lands in the period from the Crimean war to the Liberation. *Proceedings of the Historic institute*, book 7, pp. 144 – 158. [Паскалева, В. 1957. Икономическото проникване на Австрия в българските земи през периода от Кримската война до Освобождението. *Известия на института за история*, кн. 7, с. 144 – 158].
- Paskaleva, V. 1958. Austro-Bulgarian trade relationships in the end of the 18th and the beginning of the 19th century. *Istoriicheski pregled – Historical review*, year XIV, no. 5, pp. 83 – 92. [Паскалева, В. 1958. Австро-български търговски връзки в края на XVIII и началото на XIX век. *Исторически преглед*, г. XIV, кн. 5, с. 83 – 92].

- Paskaleva, V. 1960. On the trade relationships between France and Bulgarian lands from the beginning of the 19th century until the Liberation. *Istoricheski pregled – Historical review*, year XVI, no. 5, pp. 53 – 84. [Паскалева, В. 1960. За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX век до Освобождението. *Исторически преглед*, г. XVI, № 5, с. 53 – 84].
- Paskaleva, V. 1962. To the history of the trade relationships of Macedonia with middle Europe in the 19th century. *Proceedings of the Historic institute*, book II, pp. 51 – 83. [Паскалева, В. 1962. Към историята на търговските връзки на Македония със средна Европа през XIX век. *Известия на института за история*, кн. II, с. 51 – 83].
- Paskaleva, V. 1967. From the economic past of Svlievo in the Revival period. In: *Sevlievo and the region*. Sofia: Otechestven front, pp. 13 – 31. [Паскалева, В. 1967. Из стопанското минало на Севлиево през Възраждането. В: *Севлиево и Севлиевският край*. София: Отечествен фронт, с. 13 – 31].
- Peychinova, E. 2006. The crafts in the lives of the people from Batak in the end of the 19th century and the first half of the 20th. *Folklore arts. Past, present, future*. Vol. I. Gabrovo: Faber, pp. 33 – 58. [Пейчинова, Е. 2006. Занаятите в живота на батачани в края на XIX и първата половина на XX век. *Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще*. Т. I. Габрово: Изд. „Фабер“, с. 33 – 58].
- Pletnyov, G. 2000. The economic and social development of the town in the second and third quarter of the 19th c. *History of Veliko Tarnovo*. Vol. II. Veliko Tarnovo: Slovo, pp. 138 – 184. [Плетньов, Г. 2000. Стопанско и обществено развитие на града през втората и третата четвърт на XIX век. *История на Велико Търново*, Т. II. Велико Търново: Изд. „Слово“, с. 138 – 184].
- Roussev, I. 1993. On some questions from the Revival history of Sliven. *Epoхи*, year I, no. 3 – 4, pp. 97 – 106. [Русев, И. 1993. По някои въпроси из възрожденската история на Сливен. *Епохи*, г. I, кн. 3 – 4, с. 97 – 106].
- Roussev, I. 1995. More about the First Factory in the Bulgarian Lands. *Bulgarian Historical Review*, no. 2, pp. 69 – 82.
- Roussev, I. 1996. *Companies and manufactories of the region of Sliven and Kotel in the Revival period*. Veliko Tarnovo: Faber. [Русев, И. 1996. *Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането*. Велико Търново: Изд. „Фабер“].
- Roussev, I. 1998. On some new and unknown moments from the history of the First Bulgarian factory. *Almanac of the Varna Free University*. Vol. I. IV (1998), pp. 462 – 478. [Русев, И. 1998. За някои нови и неизвестни моменти от историята на първата българска фабрика. *Годишник на Варненския свободен университет*. Т. I. IV (1998), с. 462 – 478].
- Roussev, I. 2011. Development of the urban economy and the industry. The proto – industrialization in a Bulgarian context. In: *The economic history of Bulgaria*. Veliko Tarnovo: Rovita publishing house, pp. 85 – 92. [Русев, И. 2011. Развитие на градското стопанство и промишлеността. Протоиндустриализацията в „български“ вариант. В: *Стопанска история на България*. Велико Търново: Изд. „Ровита“, с. 85 – 92].
- Roussev, I. 2016. What and how many were the first factories on the Bulgarian lands until the Liberation (1878)? An attempt for an analyses of the sources and the economy. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 1, pp. 33 – 55. [Русев, И. 2016. Колко и кои са първите фабрики в българските земи до Освобождението (1878 г.)? Опит за извороведски и сто-

- пански анализ. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. I, с. 33 – 55].
- Sakázov, I. 1930. Development of the urban life and the crafts in Bulgaria in the 18th and the 19th century. In: *Bulgaria 1000 years*. Sofia: Publication of the Ministry of the national enlightenment, pp. 685 – 703. [Сакъзов, И. 1930. Развитие на градския живот и на занаятите в България през XVIII и XIX век. В: *България 1000 години*. София: Издание на Министерството на народното просвещение, с. 685 – 703].
- Semerjčieva, S. 2006. The gunmakers of Plovdiv (18th- beginning of the 20th centuries). *The Folklore Crafts. Past, present, future*. Vol. I. Gabrovo: Faber, pp. 99 – 112. [Семерджиева, С. 2006. Тлофекчийският занаят в Пловдив (XVIII – началото на XX век). *Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще*. Т. I. Габрово: Изд. „Фабер“, с. 99 – 112].
- Sharova, K. 1978. Scientific results from the discussion on the role of the bourgeoisie in the Bulgarian liberation movement and on-coming research issues. *Istoricheski pregled – Historical review*, year XXXIV, no. 1, pp. 93 – 102. [Шарова, Кр. 1978. Научни резултати от дискусията за ролята на буржоазията в българското освободително движение и предстоящи изследователски задачи. *Исторически преглед*, г. XXXIV, кн. 1, с. 93 – 102].
- Shulekova, Yu. 2011. The gunmaking in the Revival period in Gabrovo. *The folklore crafts. Past, present, future*. Vol. VI. Gabrovo: Faber, 2011, pp. 32 – 44. [Шулекова, Ю. 2011. Тлофекчийството през Възраждането в Габрово. *Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще*. Т. VI. Габрово: Изд. „Фабер“. 2011, с. 32 – 44].
- Simeonov, S. 1929. *Ruse in the past and today*. Ruse: bookhouse Sim. Simeonov. [Симеонов, С. 1929. *Русе в миналото и днес*. Русе: книжарница Сим. Симеонов].
- Statisticheski godishnik. 1910. *Statistical almanac of the Bulgarian kingdom*. Part VIII. Sofia. [Статистически годишник. 1910. *Статистически годишник на Българското царство*. Раздел VIII. София].
- Stefanova, M. 1988. Trade relationships of Gabrovo with Italy in the 60-s of the 19th c. *Almanac of the museums of Northern Bulgaria*. Vol. XIV, pp. 251 – 258. [Стефанова, М. 1988. Търговските връзки на Габрово с Италия през 60-те години на XIX век. *Годишник на музеите от Северна България*, Т. XIV, с. 251 – 258].
- Tabakov, S. 1911 – 1929. *An attempt for history of Sliven*, Vol. I – III. Sofia: printing house S. M. Staykov. [Табакوف, С. 1911 – 1929. *Опит за история на град Сливен*, Т. I – III. София: печатница С. М. Стайков].
- Todorov, D. 1933. *The favoured industry and the industrial politics of Bulgaria*. Sofia. [Тодоров, Д. 1933. *Насърчаваната индустрия и индустриалната политика в България*. София].
- Todorov, N. 1958. For some changes in the features of the industrial – unit organization on our lands in the first half of the 19th century. *Istoricheski pregled – Historical review*, year XIV, no. 4, pp. 44 – 76. [Тодоров, Н. 1958. За някои промени в характера на цеховата организация у нас през първата половина на XIX век. *Исторически преглед*, г. XIV, № 4, с. 44 – 76].
- Todorov, N. 1972. *The Balkan town in the 15 – 19th century*, Sofia: Nauka i izkustvo press. [Тодоров, Н. 1972. *Балканският град XV – XIX век*, София: Изд. „Наука и изкуство“].
- Todorov, N. 1973. Researches on the economic and social aspects of the Bulgarian revival and the genesis of the capitalism. In: *Problems of the Bulgarian historiography after the World War II*. Sofia: Nauka and izkustvo press, pp. 265 – 281. [Тодоров, Н. 1973. Изследвания върху икономическите и социални аспекти на Българското възраждане и генезиса на капитализма. В:

Проблеми на българската историография след Втората световна война. София: Изд. „Наука и изкуство“, с. 265 – 281].

- Todorova, M. 1977. The trade relationships between Russia and the Ottoman empire in the second quarter of the 19th century. *Centuries*, book 3, pp. 31 – 40. [Тодорова, М. 1977. Търговските отношения между Русия и Османската империя през втората четвърт на XIX век. *Векове*, кн. 3, с. 31 – 40].
- Toteva, T. 2005. Crafts and guilds organizations in the north-west Bulgaria in the third quarter of the 19th century. *Istoricheski pregled – Historical review*, year LXI, no. 3 – 4, pp. 14 – 25. [Томева, Т. 2005. Занаяти и еснафски организации в Северозападна България през третата четвърт на XIX век. *Исторически преглед*, г. LXI, кн. 3 – 4, с. 14 – 25].
- Trifonov, Yu. 1933. *History of Pleven until the Independence war*. Sofia: State print house. [Трифонов, Ю. 1933. *История на града Плевен до Освободителната война*. София: Държавна печатница].
- Tsonev, S. 1956. *On the question of the decline of the guilds on our lands during the period of the Revival*. Varna: Nauka i izkustvo press. [Цонеv, С. 1956. *Към въпроса за разложението на еснафските организации у нас през периода на Възраждането*. Варна: Държавно издателство „Наука и изкуство“].
- Tsoneva, D. 2004. The fairs at Eskidjumaia and Uzunjovo – factors in the trade policy of people from Gabrovo. In: *Fairs, markets and trade venues on the Bulgarian lands*. Veliko Tarnovo: Faber, pp. 145 – 155. [Цонева, Д. 2004. Ескиджумайският и Узунджовският панаир – фактор в търговската политика на габровци. В: *Панаири, пазари, тържища в българските земи*. Велико Търново: Изд. „Фабер“, с. 145 – 155].
- Tsoneva, D. 2016. The contribution of Gabrovo – from the revival period crafts to the industry of the modern times (from documents kept in the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo). *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 1, pp. 328 – 352. [Цонева, Д. 2016. Приносът на Габрово – от възрожденските занаяти до индустрията на новото време (по документи, съхранявани в Регионалния исторически музей (РИМ) – Велико Търново). *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 1, с. 328 – 352].
- Tsoneva, N. 2006. Development of the crafts in Pavlikeni in the first half of the 20th c. *The folklore crafts. Past, present, future*. Vol. I Gabrovo: Faber, pp. 59 – 75. [Цонева, Н. 2006. Развитие на занаятите в Павликени през първата половина на XX век. *Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще*. Т. I. Габрово: Изд. „Фабер“, с. 59 – 75].
- Tsonchev, P. 1929. *From the economic past of Gabrovo*. Sofia: Printing house Hudozhnik. [Цончев, П. 1929. *Из стопанското минало на Габрово*. София: Изд. Печатница „Художник“].
- Tsuhlev, D. 1932. *History of Vidin and its region*. Sofia: printing house “P. Glushkov”. [Цухлев, Д. 1932. *История на Видин и неговата околност*. София: печатница „П. Глушков“].
- Undjiev, I. 1962. *Karlovo. The History of the Liberation*. Sofia: BAS. [Унджиев, И. 1962. *Карлово. История на града до Освобождението*. София: БАН].
- Vasileva, N. 2006. Sericulture and silk production as crafts in the region of Veliko Tarnovo. *Folklore crafts. Past, present, future*. Vol. 1. Gabrovo: Faber, pp. 199 – 205. [Василева, Н. 2006. Бубарството и копринарството като народни занаяти във Великотърновския край. *Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще*. Т. I. Габрово: Изд. „Фабер“, с. 199 – 205].
- Vacheva, E. 2016. The development of the crafts in Svishtov in the period from the Liberation to the end of the 19th century. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 1, pp. 387 – 404.

- [Вачева, Е. 2016. Развитието на занаятите в Свищов в периода от Освобождението до края на XIX в. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 1, с. 387 – 404].
- Velkov, A., P. Gruevski, S. Ivanova, M. Mihailova-Mravkarova, N. Robev, E. Silyanova (compilers), 1993. *An inventory of Ottoman-Turkish documents of crafts and trade (15th – 19th centuries)*. Sofia: National library “Sts. Cyril and Methodius”. [Велков, А., П. Груевски, С. Иванова, М. Михайлова-Мръвкарлова, Н. Робев, Е. Силянова (съст.), 1993. *Опис на османотурски документи за занаяти и търговия (XV – XIX в.)*, София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“].
- Vitlyanova, I. 2014. The craft of coat-tailoring in Shumen in the 19th and the beginning of the 20th century. *Folklore crafts. Past, presence and future*. Vol. IX. Gabrovo, Faber publishing house, pp. 187 – 199. [Витлянова, И. 2014. Абаджийството в Шумен през XIX до началото на XX век. *Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще*. Т. IX. Габрово: Изд. „Фабер“, с. 187 – 199].
- Yaneva, S. 1989. The Bulgarian craftsmanship in the second quarter of the 19th c. in the historical literature. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 11, pp. 58 – 72. [Янева, С. 1989. Българското занаятчийство през втората четвърт на XIX в. в историческата литература. *Исторически преглед*, № 11, с. 58 – 72].
- Yaneva, S. 1998. Regulation of the crafts production on the Bulgarian lands in the first half of the 19th c. *Istoricheski pregled – Historical review*, year LIV, no. 3 – 4, pp. 3 – 36. [Янева, С. 1998. Регулация на занаятчийското производство в българските земи през първата половина на XIX век. *Исторически преглед*, г. LIV, № 3 – 4, с. 3 – 36].
- Yaneva, S. 2000. Paths for industrialization: the proto-industries of Europe on the Bulgarian lands (18-19 c.). *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 5 – 6, pp. 99 – 119. [Янева, С. 2000. Пътища на индустриализацията: протоиндустриите в Европа и в българските земи (XVIII – XIX в.). *Исторически преглед*, кн. 5 – 6, с. 99 – 119].
- Yaneva, S. 2011. *Bulgarians who used to buy taxes in the fiscal system of the Ottoman empire. To the history of the Bulgarian business and social elite in the 19th c.* Sofia: New Bulgarian university. [Янева, С. 2011. *Българи – откупвачи на данъци във фискалната система на Османската империя. Към историята на българския делови и социален елит през XIX в.* София: Нов български университет].
- Yordanova, V. 2006a. To some crafts in Shiroka laka. *Folklore crafts. Past, present and future*. Vol. I. Gabrovo: Faber publishing house, pp. 87 – 98. [Йорданова, В. 2006а. За някои занаяти от Широка лъка. *Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще*. Т. I. Габрово: Изд. „Фабер“, с. 87 – 98].
- Yordanova, M. 2006b. The coopering in Batak – a craft that is still alive. Technology of the production. Development of the crafts. *The folklore arts. Past, present, future*. Vol. I. Gabrovo: Faber publishing house, pp. 122 – 132. [Йорданова, М. 2006б. Кацарството в Батак – един все още жив занаят. Технология на производство. Развитие на занаята. *Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще*. Т. I. Габрово: Изд. „Фабер“, с. 122 – 132].
- Zapryanova, S. 1981. Development of the capitalistic forms of production in the economics of Plovdiv and the region in the 60s – 70s of the 19th century. *Proceedings of the museums in South Bulgaria*. Vol. VIII. Plovdiv, pp. 159 – 165. [Запряннова, С. 1981. Развитие на капиталистическите форми на производство в икономиката на Пловдив и Пловдивския край през 60-те – 70-те години на XIX век. *Известия на музеите от Южна България*. Т. VIII. Пловдив, с. 159 – 165].

Yankova, I. 2013. *Topography of the Bulgarian revival-time education, culture and science*. Sofia: Marin Drinov academic publishing house. [Янкова, И. 2013. *Топография на българската възрожденска просвета, култура и наука*. София: АИ „Марин Дринов“].

Correspondence author:

Svetla Atanasova, Professor, PhD
Regional museum of History – Veliko Tarnovo
38, Ivan Vazov St.
5000 Veliko Tarnovo BULGARIA
E-mail: svetla_atanasova1969@abv.bg
SCOPUS ID: 57415720400
Web of Science Researcher ID AAT-3480-2021
<https://orcid.org/0000-0001-8890-2516>